

พวจเจ้าขุนได้รับการยกเว้นไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน ทั้งนี้เพื่อรองในหน้าที่ที่สำคัญ การปักครองและการส่งความ ก็ถือเป็นการให้แรงงานและสติปัญญาแก่พระมหากษัตริย์ได้อยู่แล้ว

สิทธิ์ที่ได้รับเป็นการตอบแทนอีกประการหนึ่งก็คือ นักจากจะได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่ง และได้บำเหน็จรงวัลต่าง ๆ แล้ว พากเจ้าขุนยังมีสิทธิ์ได้รับผลประโยชน์จากไร่นา ซึ่งเป็นที่ของทางราชการ คือ ของพระมหากษัตริย์และทรงอนุมัติให้เจ้าขุนผู้นี้เป็นคนเก็บ ค่าเช่านาจากราชภูมิ ที่ไปทำนาในที่นั้นได้ สิทธิอันนี้อาจสืบทอดลงมาถึงลูกหลานของเจ้าขุนนั้นหลายชั่วคน จนลูกหลาน ในชั้นหลังคิดว่าเป็นนาของบรรพบุรุษตน ลักษณะเช่นนี้คล้ายคลึงกับการที่พระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรอยุธยาให้ที่ดินแก่เจ้าขุนมูลนาย เจ้าขุนผู้ได้รับประโยชน์จากการที่นาของพระมหากษัตริย์ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นอย่างแท้จริง ไม่สามารถเอาไปยกให้ใครได้ มีสิทธิเพียงได้ประโยชน์ไปชั่วลูกหลานเท่านั้น .เรียกว่า นายบุญราษฎร์ หรือ นายบุญการเมือง คำว่า นายบุญ มีความหมายถึง นาที่ให้ผู้อื่นเช่าทำ อาจเป็นของเอกชนก็ได้ เป็นของหลวงก็ได้ ดังนั้นพวกเจ้านายและขุนนางนั้น นักจากจะมีที่นาเป็นของตนเองส่วนหนึ่งแล้วก็ยังได้รับผลประโยชน์จากนาขุนราษฎร์อีกโดยหนึ่งด้วย

ข้อความในมังรายศาสตร์ มีดังต่อไปนี้

“ผู้ใด ชุมนากินได้ร้ายการประการใด นานั้นหากเป็นนาขุมการเมือง มาแต่โบราณ เช่นกัน ท้าวพระยาผู้ใหญ่ได้ทำหนังสือแจ้งไว้ (คาดหนังสือพิมแพดแท้) เจ้าขุนเข้าใจว่านาขุมการเมือง ของตนเอง มันเอาไปทำทานแก่พระธรรมพระสงฆ์ ใช่ไม่ได้ (ปัชชี-ไมปัชชี) ให้ได้แต่เพียงค่านา เพราเวว่านานั้นไม่ใช่องตน ที่แท้เป็นนาขุมราชกรรมแต่โบราณ ครั้นเมื่อเจ้าขุนตาย พื้นท้องถูกหลาน ของมันจะเอาระเนินไปเป็นหนองเขา โดยอ้างว่านานี้เป็นนาขุมมาแต่โบราณซึ่งบุญพาพ่อแม่ตน เช่นนี้ ไม่ได้ ผู้ใดได้ดำเนินแห่งราชการนั้น (เอกสารเมืองนั้นได้) ก็อาจเสียน้ำนักอกขุนกินได้ตามนั้น สำคัญไม่ขุนกินก็ตี หรือตายเสียก็ตี นา ก็กลับคืนมาที่เดิม เพราะวัดถูสิ่งใดก็ตาม อันเกี่ยวกับแผ่นดิน ท้าวพระยา หากเป็นของขุมการเมืองแต่โบราณจะให้ลดน้อยชาดไปจากเดิมไม่ได้.....”¹⁵⁰

ในมังรายศาสตร์มีข้อความอีกตอนหนึ่งที่แสดงว่า พากเจ้านายและขุนนางมีสิทธิ์ได้ค่านาตามที่พระมหากษัตริย์อนุมัติ รวมทั้งมีสิทธิ์ที่จะเพิกถอนการเช่าของผู้เช่าคนใดก็ได้ โดยเอาไปให้แก่ผู้ที่มาเสนอให้ค่าเช่าสูงกว่าค่านเดิม ในเวลาต่อมา พระมหากษัตริย์จึงต้องทรงออกกฎหมายป้องกันผู้เช่าที่มีบัญชีเสีย ไม่ให้ถูกขับออกจากที่นาด้วยเหตุข้างต้น พฤติกรรมเช่นนี้ แสดงว่า พากเจ้าพ梧กขุนได้สิทธิ์ก็จริง แต่ก็เป็นสิทธิ์ในขอบเขต ข้อความในมังรายศาสตร์มีดังต่อไปนี้

“หากมีผู้ได้เสือตัวว่ามีศศักดิ์มาเพิ่มเติมค่าเช่าน้ำให้แก่ขุนผู้กินนา เพื่อจักแย่งอาณาไปจากผู้สร้างคนเดิมนั้น อย่ายอมให้กระทำได้ มันเป็นคนแล้ว อย่าปล่อยให้มีศมืออำนาจ ถ้าเป็นผู้เกียจคร้าน ก็จะทำให้เราเสียหาย บ้านเมืองก็จะพลอยเสื่อมคลายไปด้วย”¹⁵¹

สิทธิชี้อีกประการหนึ่งของพวากเจ้าขุนก็คือ ทรัพย์สินของเจ้าขุนจะได้รับการตีตราค่าสูงกว่า ทรัพย์สินของสามัญชน คราวที่ไปลักโภชนาของเจ้าขุน จึงต้องจ่ายค่าปรับให้มากกว่าโภชนาของสามัญชน

ทั้งนี้เพื่อให้เจ้าขุนเป็นที่เคารพย่าergusไม่ถูกกลบหลู่ง่าย ๆ ข้อความในมังรายศาสตร์มีดังต่อไปนี้

“ผู้เป็นไก่ล่ามหมื่นน้อย เจ้าพัน พากเล่นไก่ ตีราดาตัวละบาทเงินใช้ 9 ตัว ผู้เป็นไก่ของเจ้าแสน ตีราดาตัวละ 50 เงินใช้ 4 เท่า .....,”¹⁵²

แม้จะมีสิทธิ์ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น แต่เจ้าขุนก็ถูกกฎหมายควบคุมพฤติกรรมไว้อย่างรัดกุม มิให้ใช้อำนาจได้อย่างเสรี ก่อให้เกิดว่า ในบางกรณี พระมหาภัตตริย์ยังคงใจความคุณเจ้าขุนมากกว่า พากสามัญชนตัวย้ำช้ำ ทั้งนี้อาจเป็นจุดประتفاعที่ต้องการคุณอิทธิพลของเจ้าขุนมิให้เป็นอันตรายต่อพระมหาภัตตริย์

การควบคุมพฤติกรรมของพากเจ้านายและขุนนางชั้นสูง ตามที่ปรากฏในมังรายศาสตร์ที่จะอย่างมาเป็นตัวอย่างมีดังนี้

ในเรื่องทรัพย์สินของเจ้าขุน เจ้าขุนที่ตายไปโดยมิได้มีโอกาสสั่งเสียเรื่องมรดก ทรัพย์สิน ลูกเมียจะถูกยึดเป็นของคลังหลวง ยกเว้นที่ เจ้าขุนนั้นมีความตือความชอบในราชการไว้อย่างมาก ทางราชการจะยึดทรัพย์มาครึ่งหนึ่ง ถ้าหากเจ้าขุนผู้ด้วยได้สั่งเรื่องมรดกไว้ ก็ไม่มีปัญหา ลูกหลาน จะได้รับมรดกไปตามที่สั่ง เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่า ในเรื่องทรัพย์สินนี้ พากเจ้าขุนยังถูกควบคุมเข้มงวดกว่าพากสามัญชน ในมังรายศาสตร์กำหนดว่า สามัญชนที่ตายไปโดยสั่งเสียเรื่องมรดก ไว้ก่อน กกฎหมายก็ให้เป็นไปตามมรดกทุกอย่าง (เหมือนกับสิทธิของเจ้าขุน) แต่ถ้าตายไปโดยมิได้สั่งเสีย ทางราชการจะพิจารณาแบ่งทรัพย์ให้กับทายาทของผู้นั้นตามความเหมาะสม โดยมิถูกยึด เนื้อคลังหลวงเหมือนพากเจ้าขุนแต่อย่างใด ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากเจ้าขุนเป็นผู้มีทรัพย์สิน ข้าราชการบริวารมาก เพราะโอกาสอำนวยให้ ถ้าพระมหาภัตตริย์ไม่ทรงควบคุมไว้บ้างแล้ว ลูกหลานของเจ้าขุนซึ่งก็คงจะเข้ารับราชการเช่นบิดา ก็จะมีโอกาสสะสมทรัพย์สมบัติไว้ได้เป็นเท่าที่คุณ กรณี เช่นนี้ อาจเป็นอันตรายแก่พระมหาภัตตริย์ได้

ข้อความในมังรายศาสตร์มีอยู่ดังนี้

“ประการหนึ่ง เสนาอีมามาตรีผู้ได้ช่วยปกคลองบ้านเมืองตีมาก รักษาภูมิประเทศให้เป็นคุณ แก่บ้านเมืองและเจ้านายหากตายไป ควรปฏิบัติตามคำสั่งของผู้ด้วยเกี่ยวกับช้างม้าเงินทอง ข้าคนทั้งหลาย หากตายไม่ทันสั่งเสีย ให้นำทรัพย์สินแบ่งเข้าคลังครึ่งหนึ่ง ให้ลูกเมียครึ่งหนึ่ง หากมีลูกชาย ผู้ด้วยจะนำรับราชการเช่นบิดา ก็จะมีโอกาสสะสมทรัพย์สมบัติไว้ได้เป็นเท่าที่คุณ ควรสั่งสอนถูกก่อน แต่ถ้าทำผิดร้ายแรงมาก ไม่มีทางสั่งสอนจึงควรลงโทษตามความผิดนั้น”¹⁵³

ต่อไปนี้ จะได้ยกวิธีการที่รัฐบาลจัดการเรื่องมรดกของสามัญชนมาให้ดูเพื่อเทียบเคียงกับของเจ้าขุนดังนี้

“มาตรา 1 พ่อแม่ตาย ลูกมีหลายคน หากแบ่งปันเข้าของกันไม่ได้ ถ้าพ่อแม่สั่งไว้อย่างใด มีพยานรู้เห็นก็ให้เป็นไปตามคำสั่งนั้น ถ้าผู้ด้วยมิได้สั่งเสียไว้ ให้พิจารณาว่าลูกคนไหนถือพ่อแม่ เป็นศัตรูหรือไม่ พ่อแม่ขายลูกคนไหนไปหรือไม่ได้ขาย ลูกคนไหนยากจนหรือไม่ ลูกคนไหนทำคุณแกร่งพ่อแม่ ก็แบ่งให้มากน้อยตามควร.....”¹⁵⁴

เมื่อพากเจ้านายหรือขุนนางทำความผิด จะถูกตัดสินลงโทษหนักเสียยิ่งกว่าคนธรรมดามนัญ
อิ่งผู้ใดมีคติสูง โทษจะหนักกึ่นเป็นเงาตามตัว ผู้ที่มีคติหลั่นลงไป โทษก็จะลดลงเป็นสัดส่วน
กันไปด้วย การกำหนดโทษไว้รุนแรงเช่นนี้ก็เพื่อป้องกันมิให้พากเจ้าขุนได้อำนาจหน้าที่ตามอำเภอใจ
ยังจะเป็นเหตุให้ราชภารเดือดร้อน

พากเจ้านายและขุนนางที่ลอบเป็นซื้อกับภารยาผู้อื่น มีโทษหนักเบาลดหลั่นไปตามยศและ
ตำแหน่ง ดังนี้

“มาตรา 1 พระกูลพระยาเสนาอมาธย เจ้าเมืองที่ มักเมียท่าน ให้ใหม 3,300 เงิน เจ้าเมือง
อันกินเมืองเล็กมักเมียท่าน ให้ใหม 2,200 เงิน.....”¹⁵⁵

สำจะเที่ยบกับพากขุนนางชั้นผู้น้อย ตลอดไปจนถึงพ่อไพร์และข้าแล้ว จะเห็นว่าขุนนาง
ชั้นผู้น้อยและสามัญชนเสียค่าปรับใหม่สำหรับความผิดชนิดเดียวกันนี้อย่างกว่าพากขุนนางผู้ใหญ่
มากดังนี้ “.....ข้ามักเมียท่านให้ใหม 52 เงิน.....นายตีนไม่มีกินนามักเมียท่านให้ใหม 220 เงิน.....
นายตีนกินนา หรือนายกวนมักเมียท่านให้ใหม 330 เงิน.....นายม้า มักเมียท่านให้ใหม 550 เงิน.....
นายช้างมักเมียท่าน ให้ใหม 1,100 เงิน.....”¹⁵⁶

ในการตัดสินลงโทษนี้ มิได้ดูที่ยศหรือตำแหน่งอย่างเดียว แต่ดูที่ฐานะความร่ำรวยด้วย
 เพราะเจ้าขุนมูลนายก็หาร่ำรวยเท่าเทียมกันไม่ ครร่ำวยมากก็ต้องเสียค่าปรับมาก ดังนี้

“.....เมื่อจะตัดสินตีราคาสินใช้ให้พิจารณาดูความหนักเบาผู้ใดหรือเขี้ยวใจ อนึ่ง ให้ดูค่านา
ท์ขาดบุม (ศักดิน) ว่ามีเท่าใด ให้ตีราคตามค่าของเขานะ.....”¹⁵⁷

ในหนังสือมังรายศาสตร์ได้ให้เหตุผลที่ให้ปรับโทษหนักเบามายศศักดิ์ไว้ดังนี้

“.....ตีราคสินใหม่สินใช้ดังนี้ เพื่อมิให้ผู้ใดเหงื่อคุดหมื่นผู้น้อย.....”

ฐานะทางเศรษฐกิจของเจ้านายและขุนนางล้านนา

บุคคลที่อยู่ในชนชั้นนี้จะมีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าสามัญชน เพราะมีโอกาสที่จะได้ทรัพย์สิน
เงินทองมหาศาลทางด้วยกัน ที่มาของรายได้ของเจ้าขุนมูลนายแห่งล้านนา ก็คงเหมือนกับเจ้าขุน
มูลนายของทางสุโขทัยนั่นเอง กล่าวคือ เจ้านายและขุนนางเหล่านี้คงไม่มีเงินเดือนประจำ
รายได้ของพากนี้นอกจากได้รับพระราชทานทรัพย์สินเงินทอง ผู้คนตลอดจนที่ดินไร่นาจากพระ
มหาภัตติรย์ตามความดีความชอบโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความดีความชอบในการส่งกรมแล้ว ทรัพย์สิน
ของเจ้าขุนมูลนายจะพอกพูนขึ้นจากที่ได้ไปประกอบหัวเมือง

ภาษีต่าง ๆ และส่วยที่เก็บจากชาวเมือง รวมทั้งเงินค่าธรรมเนียมในการตัดสินคดีความ
ส่วนใหญ่แล้วก็เป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้าเมือง เจ้าเมืองจะเก็บไว้และจะแจกจ่ายบริหารไปเท่าได
ก็แล้วแต่จะพิจารณา เจ้านายและขุนนางจะมีค่าท่าสิ่งใช้สอยมาก เมื่อร่วมกับแรงงานของไพร์
ที่อยู่ในสังกัดแล้ว ทำให้พากเจ้านายนี้มีแรงงานอยู่ในครอบครองที่จะช่วยบุกเบิกที่ดินทำผลผล
ให้ได้เป็นจำนวนมาก นอกจากที่ดินที่บุกเบิกเป็นของตนเองแล้วก็ยังมีที่ “ขุมราชการ” ให้หาผล
ประโยชน์อีกด้วย ด้วยเหตุนี้ เจ้านายและขุนนางชั้นสูงจึงเป็นบุคคลที่มีฐานะดี เมื่อมีฐานะดีก็
เป็นช่องทางให้สร้างบารมีและอิทธิพลไว้ได้มาก เช่น นำเงินไปซื้อข้ามาเพิ่มขึ้นหรือให้ความช่วย

เหลือไฟรในกรณีต่าง ๆ มากขึ้นเป็นเหตุให้มีบริวารมากจนอาจเป็นอันตรายต่อพระมหากษัตริย์ได้ พระมหากษัตริย์จึงต้องทรงหาทางควบคุมรายได้ของเจ้านายและขุนนางไว้เสมอ เช่นที่ขุนราชการ ก็ไม่ให้เป็นกรรมสิทธิ์สมบูรณ์ของพวงเจ้าขุน ทางราชการอาจเรียกคืนมาได้ และเมื่อเจ้าขุนตาย จะต้องนำทรัพย์สินเงินทองและผู้คนเข้าคลังหลวงเสียครึ่งหนึ่ง วิธีนี้จะเป็นการหารายได้เข้าคลังหลวง ประการหนึ่งด้วย ความจริงแล้ว รายได้ของเจ้านายและขุนนางส่วนใหญ่ก็ได้มาจากพระมหากษัตริย์ จะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์จะให้รายได้แก่เจ้านาย ขุนนางตามโอกาสอันควรเพื่อเลี้ยงน้ำใจ และขณะเดียวกัน ก็หาทางควบคุมไปอยู่ในตัวด้วย

พวงเจ้าขุนมูลนายมีฐานะดีเช่นนี้ ทางพระมหากษัตริย์จึงกำหนดให้เจ้าขุนมูลนายมีหน้าที่ช่วยเหลือไฟรทั้งด้านการเงิน โดยไฟรกู้เงินแล้วไม่คิดดอกเบี้ยใน 3 ปีแรก ดังได้กล่าวแล้ว

ขุนนางชั้นผู้น้อย

ลำดับชั้นของข้าราชการของล้านนา มีทั้งหมดนับจากสูงสุดไปหาต่ำสุด ดังนี้คือ เจ้าແสน (บังคับบัญชาคนหัวหมดแสนคน) เจ้าหมื่น (ควบคุมคนหมื่นคน) ส่วนหมื่น (ผู้ช่วยเจ้าหมื่น) เจ้าพัน (ผู้ดูแลคนจำนวนพันคน) ล่ามพัน และ พันน้อย (ผู้ช่วยเจ้าพัน) นายร้อย (ดูแลคน 100 คน) นายห้าสิบ (ดูแลคน 50 คน) และนายสิบ ข้าราชการที่จัดว่าเป็นขุนนางชั้นผู้น้อย ควรนับแต่เจ้าพันลงไป ดังนั้น คงมี yok หลั่นกันตั้งนี้ คือ เจ้าพัน ล่ามพัน พันน้อย นายร้อย นายห้าสิบ และนายสิบ ยังนี้จะ จะใช้ในยามสงบ เมื่อบังคับบัญชาไฟร์ตามปกติ หากเป็นเวลาสังคมร้าย ขุนนางชั้นผู้น้อยต้องเข้า กองทัพด้วย และทำหน้าที่บังคับบัญชาไฟร์พลของตน ก็จะมี yok ในกองทัพอีกอย่างหนึ่ง มีปรากฏใน เอกสารล้านนาตั้งนี้คือ

นายดีน - สันนิษฐานว่าเป็นผู้บังคับบัญชา นายทหารเดินเท้า

นายม้า - .. .. .. กองม้า หรือได้บังคับบัญชาอยู่บนหลังม้า

นายช้าง - .. .. .. กองช้าง หรือได้บังคับบัญชาอยู่บนหลังช้าง

ผู้ที่เป็นนายดีน อาจเป็นขุนนางที่มี yok ในระดับนายสิบ หรือนายห้าสิบ ผู้ที่เป็นนายม้า อาจได้แก่ นายร้อย และผู้เป็นนายช้าง อาจได้แก่เจ้าพันก็ได้

ขุนนางชั้นผู้น้อยเหล่านี้ สันนิษฐานว่า ในระยะหลังมีคำเรียกรวม ๆ กันว่า เจ้าขุน ซึ่งแต่ก่อน เจ้าขุนใช้เรียกพวงเจ้านายและขุนนางชั้นสูง หลักฐานที่แสดงว่า ต่อมาก็มีความหมายถึงขุนนาง ชั้นผู้น้อยก็คือ หลักฐานจากมังรายศาสตร์ที่มีข้อความระบุไว้ว่าเจ้าขุนทำหน้าที่ติดต่อ กับประชาชนโดยตรง แม้ในเรื่องที่เป็นเรื่องบุคคลก็อยู่ ซึ่งเป็นหน้าที่ของขุนนางชั้นผู้น้อย ดังตัวอย่าง ดังต่อไปนี้

เจ้าขุนต้องดูแลเกี่ยวกับบัญหาการลักขโมยในชุมชน เช่น เมื่อข้าไปลักวัวควายและนำไป ผ่าทำอาหารกิน ข้าได้เชิญเจ้านายของตนร่วมวงรับประทานด้วย ถ้าถูกจับ เจ้านายนั้นจะมีความผิดด้วย ในฐานะที่ไม่พิจารณาดูให้รอบคอบว่าเป็นวัวควายของใคร จะนั้น จึงมีกฎหมายบังคับไว้ว่า หากผู้ใดเกิดความสงสัยในตราภัตว์ความนั้นว่าจะเป็นสัตว์ที่ถูกกฎหมายไม่ยอม ให้ไปบอกให้เจ้าขุนทราบ จึง จะรอคพันจากความผิด ข้อความในมังรายศาสตร์มีดังนี้

“ผู้เข้าไปปลัก (วัวควาย) มา เจ้านายไม่ทราบและมาร่วมกินด้วย ให้ใหม่ 110 เงินผิดอาชญากรรม ไปให้ผู้อื่นกิน ให้ใหม่ด้วยละ 110 เงิน เพราะว่ามันไม่พิจารณาคุ้ให้ดี ผู้ใดไม่ทราบและไปร่วมกินเห็นทрагาน่าสงสัย ให้นักอภิปรัชญุนให้ทราบจึงจะพ้นผิด”¹⁵⁹

ตัวอย่างอีกประการหนึ่งคือ เรื่องประชานวิวาทกันเรื่องหนี้สิน กฎหมายของล้านนาพยาญามช่วยเหลือคนยากจนจริง ๆ โดยหากทางออมชอมกับเจ้าหนี้ ลูกหนี้ไม่ค้างดออกเบี้ยเหลือแต่ไม่สามารถหาเงินต้นมาใช้ได้ กฎหมายผ่อนผันให้ใช้เงินต้นเพียงครึ่งเดียวก่อน หากเจ้าหนี้ยังไม่ได้รับเงินต้นเพียงครึ่งเดียวันี้แม้ทางสามกีร์ครั้งก็ไม่ได้ ให้นำเรื่องบอกเจ้าขุน แล้วให้เจ้าขุนเป็นคนบังคับให้ลูกหนี้ชำระเงิน ข้อความในมังรายศาสตร์มีดังนี้

“มาตรา 1 เจ้าหนี้ไปทวงหนี้ไม่ได้เงิน จึงทำร้ายลูกหนี้เจ็บปวดเท่าใด ก็อย่าไว้กระไร ให้ลูกหนี้ใช้แต่ต้นเงิน ไม่ต้องใช้ดอก เพราะเจ้าหนี้มาทำร้ายท่าน ผิดลูกหนี้ขัดสน แท้ (ทุกน้ำร้ายแท้) แม้จะได้ตกลงกันไว้ก่อนแต่อย่างใด ก็ควรผ่อนปรนกันบ้าง (ก็หื้อปลงไว้พ่อง) ลูกไม่ค้างค่าดออกเบี้ยให้ใช้ต้นเพียงครึ่งเดียว เพราะเหตุว่าลูกหนี้ขัดสนนัก หากอะไรทำให้ไม่ได้ ลูกหากเจ้าหนี้ทวงสามัญครั้งไม่ได้รับชำระหนี้ก็ควรบอกเจ้าขุนให้ทราบก่อน แล้วจึงควรใช้กำลังบังคับเอา”¹⁶⁰

ขุนนางชั้นผู้น้อยเหล่านี้ สั่นนิษฐานว่า ส่วนหนึ่งคงมาจากสามัญชนที่ได้ได้เตือนมา เพราะความสามารถ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสามารถในการรอบ ทางรัฐบาลสามารถให้รางวัลแก่ผู้ที่ประหารข้าศึกอย่างดงาม โดยการเลื่อนยศและตำแหน่งและให้ที่ดินทรัพย์สินต่าง ๆ ทำให้สามัญชนที่ถูกเกณฑ์เข้ารับในฐานะ พลทหาร หรือนายดีน มีโอกาสได้-เลื่อนเป็นนายม้า หรือ นายช้างได้ ในมังรายศาสตร์มีข้อความกล่าวไว้ดังนี้

“มาตรา 1 นายดีนผู้ได้ครอบศึกในสนามรบ ได้หัวนายช้าง นายม้า มา ควรเลี้ยงดูให้เป็นใหญ่ อนึ่ง ลูกข้าศึกมาล้อมบ้านเมือง ผู้ได้ครอบชนะ ได้หัวข้าศึกมาให้รางวัลหัวละ 300 เงิน ให้ไว้รานาทีดิน และเลี้ยงดูให้เป็นใหญ่ หากนายดีนได้หัวนายม้า ควรเลื่อนขึ้นเป็นนายม้า คนดีนได้หัวนายช้าง ควรเลื่อนขึ้นเป็นนายช้าง ให้มีนัตรกันให้กริยา เครื่องทองทั้งทองปลายແ xen เพื่อผ้าอย่างดี เพราะเก็บอาสาด้วยความเต็มใจ จึงควรให้รางวัลอย่างเต็มใจเช่นกัน เพื่อให้คุณทั้งหลายอุดဆะต่อเจ้านาย”¹⁶¹

นอกจากจะมาจากสามัญชนที่ได้เลื่อนฐานะขึ้นมาแล้ว อีกส่วนหนึ่งของขุนนางชั้นผู้น้อย ก็คงมาจากลูกหลานของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เพิ่งเข้ารับราชการหรือไม่ก็ลูกหลานของขุนนางชั้นผู้น้อย แต่เดิมที่ได้เจริญรอยตามบิดา เหตุที่สั่นนิษฐานดังนี้ก็เพราะทางล้านนามีประเพณีที่ทางราชการจะเลี้ยงดุดหนนบตรหลานของข้าราชการให้ดำรงตำแหน่งสืบแทนพ่อ

อ่านจากหน้าที่ของขุนนางชั้นผู้น้อย

ขุนนางชั้นผู้น้อยของล้านนา ก็คงมีอำนาจหน้าที่เหมือนดังขุนนางชั้นผู้น้อยของสุโขทัยที่ยังนั่งองก์ล่าวคือ เป็นตัวกลางติดต่อระหว่างเจ้าเมืองและขุนนางชั้นสูงกับประชาชน ผู้ที่ควบคุมบังคับบัญชาให้อย่างใกล้ชิดในระดับบุคคลต่อบุคคลก็คือพวากุนนางชั้นผู้น้อยนี้ ส่วนขุนนางชั้นสูง ก็บังคับบัญชาผ่านพวากันชั้นผู้น้อยอีกทีหนึ่ง หน้าที่ของขุนนางชั้นผู้น้อยจึงมีขอบเขตกว้างขวางมาก กล่าวคือ ขุนนาง

ชั้นผู้น้อยต้องพยายามดูแลให้พรอยู่ในภูมิลำเนา จะได้เกณฑ์แรงงานได้สะดวก เป็นผู้เรียกเกณฑ์ให้มาทำงาน และเป็นผู้อุகค้ำสั่งและควบคุมการทำงานของไพรให้เป็นไปตามคำสั่งของเจ้านาย และขุนนางชั้นสูงขึ้นไป ดูแลความสงบในหมู่บ้าน หรือตำบลให้เป็นไปตามกฎหมาย ขุนนางชั้นผู้น้อยมีหน้าที่จับกุม สอดส่อง และลงโทษผู้กระทำผิด ซึ่งคงจะเป็นชนิดโทษที่ไม่รุนแรง ถึงชีวิต ถ้าโภชรุนแรงคงต้องส่งให้เจ้านายชั้นสูงขึ้นไป การตัดสินคดีนี้ เจ้านาย ขุนนางชั้นสูง จะพยายามดูแลอีกทีหนึ่ง และมีอำนาจให้พิจารณาคดีใหม่ได้สำเร็จว่าไม่ยุติธรรมจากขุนนางผู้น้อย ยังมีหน้าที่เก็บภาษี เช่น ค่านา เพื่อส่งให้เจ้านายชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับขั้น ในเวลาเมือง ขุนนางชั้นผู้น้อยเหล่านี้จะทำหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาของไพร โดยมีขุนนางและเจ้านายชั้นผู้ใหญ่เป็นแม่ทัพขั้นสูงไปอีกลำดับหนึ่ง

ตัวอย่างการปฏิบัติหน้าที่ของขุนนางชั้นผู้น้อยที่ปราภูในมังรายศาสตร์ มีดังนี้

ขุนนางชั้นผู้น้อยมีหน้าที่จับกุมประชาชนที่ทำความผิด แต่ในการปฏิบัติหน้าที่นี้ ต้องกระทำด้วยความรอบคอบถ้าจับกุมคนผิด ขุนนางจะต้องเสียค่าปรับ ถ้าอยู่ในเขตสูงเท่าใด ก็จะต้องเสียค่าปรับตามค่ากัดข้องตน ทั้งนี้ เพื่อป้องกันมิให้เจ้าหน้าที่ใช้อำนาจตามอำเภอใจ เป็นเหตุให้ประชาชนผู้บริสุทธิ์เดือดร้อนในมังรายศาสตร์ มีข้อความว่าไว้วดังนี้

“ผู้ใด ผู้กุมด่าท่านไม่สมควร (ผู้กุมด่าผิด) ให้ใหม่ค่าเส้นเชือก 110 เงิน นายตีนผู้ไม่กินนา ผู้กุมด่าท่านโดยไม่สมควรให้ใหม 220 เงิน นายตีนกินนาผู้กุมด่าท่านไม่สมควรให้ใหม 330 เงิน นายม้า ผู้กุมด่าท่านไม่สมควร ให้ใหม 550 เงิน นายช้างผู้กุมด่าท่านไม่สมควรให้ใหม 1,100 เงิน (ฉบับเสาให้เป็น 110 เงินและฉบับนอตอง เป็น 11,000 เงิน) ถ้าคนผู้ที่เขากุมดันนั้นมีความผิดจริง แต่ไม่ถึงขั้นจะผูกมัด ก็ให้ใหม ครึ่งหนึ่งของอัตราที่กล่าวมาแล้ว”¹⁶²

ขุนนางชั้นผู้น้อยมีหน้าที่ดูแลกรรณสูตบ้านเกิดวิวาทและแบ่งชิงทรัพย์สมบัติดังนี้

“ผิโกรธกันแล้วไปลักทรัพย์ท่าน เจ้าบ้าน เจ้าที่ได้ตีหัวแตกเลือดออกตายก็ตี ไม่ควรทำหนี้เพราอาชญาเมืองไม่ยอมให้ชิงเอา ผิไม่ได้บอกเจ้าขุน “ไปชิงเอาไม่ได้ แต่กลับไปต่อย (ตี) เจ้าบ้าน เจ้าที่ ให้ใหม 220 เงิน หรือกรณีเขยูใจใหม 110 เงิน ผิมันไม่ชดใช้ให้ก็ให้ตีมันแล้วปล่อยไป ผิเจ้าบ้านเจ้าที่ได้ตีผู้ชายชิงข้าวของบ้าเจ็บเท่าใด ให้ถือว่าทัดเทียมกัน เพราะเหตุว่าไม่แจ้งให้เจ้าขุนรู้ ผิเจ้าขุนให้หักด้วยมันไม่ยอมมา เจ้าขุนสั่งให้ชิงข้าวของ จึงควรชิงแล ผิมันจะบังคับตีคนของเจ้าขุน หรือถือหอกดาบพร้ามีด ว่าจะฟัน โทษก็มีแก้มันผู้นั้น.....”

ขุนนางชั้นผู้น้อยมีหน้าที่เก็บค่านา มีข้อความในมังรายศาสตร์ระบุไว้วดังนี้

“มาตรา 1 เจ้าขุนไปทวงถามค่านา ถ้าหากเป็นเวลาค่าชวดกาล ให้ผู้ทำนานั้นชวนให้นอนค้าง ผิไม่ยอมนอนด้วย ให้ผู้ทำนาไปส่ง.....”

นอกจากนี้ เจ้าขุนยังมีหน้าที่ดูแลรักษากฎหมายในด้านต่าง ๆ อีกมากมาย เช่นการลักกลอบฆ่าสัตว์ของผู้อื่น และการวิวาทเรื่องหนี้สิน ดังได้ยกตัวอย่างให้ดูแล้วข้างต้น

สิทธิของบุนนาคชั้นผู้น้อย

สิทธิของบุนนาคชั้นผู้น้อยอยู่กากาหนดไว้ในหลักเกณฑ์เดียวกับพวากเจ้านายและบุนนาคชั้นผู้ใหญ่ นั่นคือ ให้พวากบุนนาคชั้นผู้น้อยมีสิทธิที่จะปฏิบัติราชการได้โดยสะดวก เป็นที่เคารพย่าเกรงขาม ประชาชน แต่ในขณะเดียวกัน พวากบุนนาคเหล่านี้ ก็ต้องอยู่ภายใต้กฎหมายซึ่งจะโดยความคุ้มครองให้บุนนาคชั้นผู้น้อยเบี่ยงบังประชานตามอำเภอใจ

บุนนาคชั้นผู้น้อยไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน เพราะมีหน้าที่ปฏิบัติราชการอยู่แล้ว บุนนาคชั้นผู้น้อยได้สิทธิเก็บผลประโยชน์จาก “นาบุนราชการ” เมื่อมีพวากบุนนาคชั้นสูงด้วย หลักฐาน มีปรากฏในมังรายศาสตร์ ข้อความตอนหนึ่ง กล่าวไว้ดังนี้คือ

“.....นายศินผู้ไม่กินนา ผู้กุมดัดท่านโดยไม่สมควร ให้ใหม 220 เงิน นายศินกินนาผู้กุมดัดท่าน ไม่สมควรให้ใหม 330 เงิน.....”¹⁶⁵

คำว่านาคที่กินนา ในที่นี้คงมีความหมายถึง นายศินที่ได้เก็บประโยชน์ในบุนราชการ เมื่อมีอนดัง “บุนผู้กินนา” นั้นเอง

ทรัพย์สินบุนนาคชั้นผู้น้อยได้รับการศิรากาสูงกว่าทรัพย์สินของสามัญชน นอกจากนี้กฎหมายบานนากำหนดให้ประชาชนแสดงความเคารพ และให้ความสำคัญแก่บุนนาคดังนี้

“มาตรา 1 ในการเดิน นั่ง หรือนอนก็ต้องให้นายม้าหลีกให้นายช้างผู้มีมีศรีสูงกว่าตน ให้ผลเดินเท้าหลีกให้นายม้า ให้คนธรรมชาตหลีกคนเดินเท้า (คนตายหัวฟิกนายศิน) ให้ลูกป่านหลีกนายบ้าน ให้คนหาบหลีกหาบของบ่าวของบุน ให้คนธรรมชาต พลเดินเท้าหลีกหาบค้าและหาบเข้าบุน หาบทห្ស.....”¹⁶⁶

สิทธิของบุนนาคชั้นผู้น้อยอยู่ในขอบเขตจำกัด กฎหมายบานนาเมืองบัญญัติความคุ้มพุทธิกรรมของบุนนาคให้เข้มแข็งผู้อื่นตามผลการ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น วิธีการควบคุมก็คือ ผู้อยู่ในศรีสูงต้องถูกลงโทษหนักกว่าผู้มีมีศรีสูง หรือสามัญชนแม้เป็นความผิดอย่างเดียวกัน จะขอยกตัวอย่าง การพิจารณาโทษของพวากบุนนาคชั้นผู้น้อยเปรียบเทียบกับพวากชั้นในความผิดอย่างเดียวกันนี้

“ข้ามกเมี้ยไทย ให้ใหม 52 เงิน สือนมเต้าหนึ่ง นอกเสื้อให้ใหม 22,000 เบี้ย สือนม 2 เเต่ำในเสื้อให้ใหม 11,000 เบี้ย นายศินไม่กินนา หรือ นายกว้าน มักเมียท่านให้ใหม 330 เงิน สือนม 2 เเต่ำอกเสื้อ ใหม 66,000 เบี้ย สือนม 2 เเต่ำในเสื้อให้ใหม 30,000 เบี้ย นายช้างมักเมียท่าน ให้ใหม 550 เงินสือนมเต้าหนึ่งนอกเสื้อ ให้ใหม 55,000 เบี้ย สือนม 2 เเต่ำอกเสื้อ ให้ใหม 110,000 เบี้ย สือนม 2 เเต่ำในเสื้อ ให้ใหม 55,000 เบี้ย นายช้างมักเมียท่าน ให้ใหม 1,100 เงิน สือนมเต้าหนึ่ง นอกเสื้อ ให้ใหม 110,000 เบี้ย สือนม 2 เเต่ำในเสื้อ ให้ใหม 110,000 เบี้ย สือนม 2 เเต่ำ นอกเสื้อ ให้ใหม 220,000 เบี้ย”¹⁶⁷

ฐานะทางเศรษฐกิจของบุนนาคชั้นผู้น้อย

แหล่งรายได้ของบุนนาคชั้นผู้น้อยนี้ คล้ายคลึงกับพวากเจ้านายและบุนนาคชั้นสูง แต่คงแตกต่างกันในด้านปริมาณ คือ บุนนาคชั้นผู้น้อยจะได้รับรางวัลเป็นทรัพย์สิน และที่ดิน จากพระ

มหากษัตริย์เป็นการตอบแทนความดีความชอบ ซึ่งอาจเป็นความดีความชอบในการปฏิบัติหน้าที่ ยามปกติ และยามสงคราม และคงได้เป็นจำนวนลดลงตามยศและตำแหน่งของตน ไม่มาก เมื่อตนดังขึ้นนำขั้นสูง หลักฐานที่แสดงถึงการที่ขุนนางชั้นผู้น้อยได้รับพระราชทานทรัพย์สิน ที่ดินจากพระมหากษัตริย์ มีดังนี้

“.....อนึ่ง ถ้าข้าศึกมาล้อมบ้านเมือง ผู้ใดรบชนะได้หัวข้าศึกมาให้รางวัลหัวละ 300 เงิน ให้ไว้رعاที่ดิน และเลี้ยงดูให้เป็นใหญ่.....”¹⁶⁸

นอกจากที่ดินที่ได้รับพระราชทานแล้ว ขุนนางชั้นผู้น้อยบางคนอาจได้ประโยชน์จากการที่มีบทบาท การ หรือจะมีที่ดินที่ได้จากการหักร่างทางพงของตนเองด้วย แม้ว่าจะทำไร่ในอาณาจิตร์น้อย เพื่อต้องให้เวลา กับทางราชการ เป็นส่วนใหญ่ แต่ขุนนางเหล่านี้ก็มีข้าทักษะของตนเอง หรืออาจได้อาภัยแรงงานของไพร์พล ในสังกัดทำงานให้ในที่ดิน นอกจากนี้ เจ้านายหรือขุนนางผู้บังคับบัญชา ขุนนางชั้นผู้น้อย คงจะแบ่งเงินภาษีอากร ตลอดจนค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่เก็บจากประชาชนให้เป็นรายได้ของขุนนางชั้นผู้น้อยอีกด้วย

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ขุนนางชั้นผู้น้อยส่วนใหญ่ คงจะมีฐานะดีกว่าสามัญชนทั่วไป แต่ก็คงไม่ดีกว่ามากนัก และหลักฐานในมังรายศาสตร์ก็แสดงให้เห็นว่า ในหมู่ขุนนางด้วยกันเอง ก็ยังมีฐานะแตกต่างกันได้มาก กล่าวคือ อาจมีขุนนางที่ร่ำรวย (เป็น “ผู้ดี”) และอาจมีขุนนางที่ยากจน “เข็ญใจ” ขุนนางบางคน ก็ยังไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ต้องไปเช่าที่ดินของคนอื่นทำงาน ซึ่งอาจจะเป็นที่ดินของพวากบุนนาคด้วยกัน หรือของเจ้านายที่สูงขึ้นไป หรืออาจเป็นที่ดินของสามัญชนก็ได้ ข้อความในมังรายศาสตร์ ตอนหนึ่งแสดงให้เห็นว่าในหมู่นายช้างนายม้า อาจมีบางคนเป็นนายช้าง นายม้าที่ร่ำรวย บางคนอาจเป็นนายช้างนายม้าที่ยากจน ดังนั้นถ้าจะพิพากษาโทษขุนนางเหล่านี้ให้ดูฐานะด้วย ถ้าฐานะดีด้วยก็จะถูกโทษปรับสูงกว่า ข้อความมีอยู่ดังนี้

“.....เมื่อจะตัดสินดีราคาสินใช้ ให้พิจารณาดูความหนักเบา ผู้ดีหรือเข็ญใจ อนึ่ง ให้ดูค่านา ที่เข้าขุม (ศักดินา?) ว่ามีเท่าไร ให้ตราคำสินใช้ตามค่านาของเข้า ว่าเป็นนายช้างนายม้าบ้าง ก็เป็นนายใหญ่ บ้างก็เป็นนายเล็ก บ้างผู้ดี บ้างเข็ญใจ ให้พิจารณาดูค่านาของเข้าเพราเหตุนั้น”¹⁶⁹

ขุนนางชั้นผู้น้อยที่มีฐานะดีต้องกว่าบุคคลในกลุ่มเดียวกัน อาจเนื่องจากโอกาสไม่อำนวย ที่จะมีความดีความชอบให้ปรากฏหรืออาจเนื่องมาจากความไม่อุตสาหะพยายามหรือขาดประสบการณ์ ก็ได้มีหลักฐานว่า ขุนนางบางคนต้องเช่าที่ดินผู้อื่นทำงาน และยังทำงานไม่ค่อยเป็น ทำให้ได้ช้าหน่อย ดังนั้น

“มาตรา 1 เจ้าขุนหรือผู้ได้กีดี ทำงานอาศัยน้ำฝนหรือน้ำเมืองฝ่ายกีดี หากทำงานไม่เป็น หรือไม่กระ晦ดกระแ晦 (บชิบช่าง) ทำไม่หมด ทิ้งให้กร้างเสียบางส่วนกีดี มันอ้างว่า ข้า ไม่ดีก่อนลดค่านาลงให้ฟ่อนให้ 3 ปี สำมัณยังพูดอยู่อย่างเดิม ค่านาก็อย่าให้ลด และหากจะให้มันทำ”¹⁷⁰

ประโยชน์สุดท้ายที่ว่า นา ก็อย่าให้มันทำนี่ แสดงว่า เป็นนาของผู้อื่นที่เจ้าขุนไปขอเช่าทำ ซึ่งเจ้าของจะนำไปให้คนอื่นทำก็ได้

ไพร์หรือสามัญชนของลานนา

“ไฟร์หรือสามัญชนทั้งชายหญิงเป็นประชารส่วนใหญ่ของอาณาจักร เป็นแรงงานอันสำคัญของล้านนา จำนวนของไฟร์ มีอยู่ในบริมานเจ้ากัด ดังปรากฏมีข้อความในมังรายศาสตร์ว่า “ไฟร์ก์หายากนัก” ด้วยเหตุนี้ในการทำสังคม อาณาจักรล้านนาจะพยายามการด้อนเอาผู้คนของอาณาจักรอื่นมาไว้ใช้เป็นกำลังของฝ่ายตน นอกจานี้แล้ว รัฐบาลล้านนา yang ก็เป็นนโยบายสำคัญที่จะต้องรักษาบริมานไฟร์ที่มีอยู่อย่างจำกัดนี้ไม่ให้ลดน้อยถอยลง เช่น มีนโยบายปกครองโดยธรรม พยายามเน้นให้พวกเจ้ามุนญานายปักกรองไฟร์ด้วยความเมตตากรุณา ทั้งนี้เพื่อมิให้ไฟร์ได้รับความทุกข์ยากจนเหลบหนีไปซ่อนตัวอยู่ป่าดง หรือยอมขายตัวเป็นข้าให้กับพวกเจ้านายเสียเพื่อจะได้หลบหนีภาระที่ต้องยกหำงานหนักให้กับราชการและยังต้องทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวตันอีก พระมหาภัตตริย์ล้านนาไม่ต้องการให้ไฟร์ไปเป็นข้า ทั้งนี้เพราะนอกจากข้าจะเป็นกำลังส่วนตัวให้กับพวกเจ้านายและชุมชนang แล้ว ผู้เป็นข้ายังไม่ต้องทำมาหากินเลี้ยงชีพด้วยตนเอง ไม่ต้องมีความกระตือรือร้นที่จะทำไว้ในนา ซึ่งจะมีผลผลิตใช้เลี้ยงอาณาจักรและเสียภาษีให้รัฐบาล ถ้ามีข้ามาก ๆ ความเจริญของอาณาจักรจะลดลงไป รายได้และกำลังของทางฝ่ายรัฐบาลหรือของพระมหาภัตตริย์จะลดลง พระมหาภัตตริย์จึงทรงมีนโยบายดูแลสนับสนุนไฟร์เป็นอย่างดี ในมังรายศาสตร์ มีกฎหมายนาข้อที่เป็นหลักฐานแสดงว่า รัฐบาลล้านนาต้องการรักษาจำนวนไฟร์และเพิ่มจำนวนไฟร์ โดยมิให้ไปเป็นข้าดังนี้

ข้าชายท้าวพระยาไปอยู่กินกับไฟร์หญิง ลูกօกมาไม่เป็นสิทธิของพ่อ แต่เป็นสิทธิของแม่ ลูกต้องเป็นไฟร์อยู่กับแม่ ข้อความในมังรายศาสตร์ มีดังต่อไปนี้

“มาตรา 1 ข้าของท้าวพระยาไปอยู่กินกับไฟร์ เกิดลูกหญิงลูกชายจำนวนเท่าใด หากพ่อซึ่งเป็นข้าท้าวพระยาตาย หรือทิ้งลูกเมียไว้ ก็ไม่ควรให้ลูกไปเป็นข้าของท้าวพระยา ควรให้อัญเชิญเป็นไฟร์เมืองพราเวว่าไฟร์เมืองน้ำได้ยาก

มาตรา 1 ข้าของพระยาอาศัยอยู่กินกับไฟร์ในบ้านเรือนไฟร์ มันยังเป็นของเจ้าแผ่นดินอยู่ให้เมียสืบทอดห่อ เมื่อถึงเวรมาทำงานให้เจ้านายตน เท่านี้ก็พอแล้ว หากบ้านนั้นตาย ไม่ควรเอาลูกเมียมันมาเป็นข้า โบราณกล่าวว่า ท้าวพระยาครองเมืองได้ก็ด้วยไฟร์ และไฟร์ก์หายากนัก ไม่ควรบังคับไฟร์มาเป็นข้า เพราะเหตุนี้”

ส่วนข้าชายที่เป็นข้าของไฟร์ พ่อค้า หรือของชุมชนหมาณา (อาจเป็นชุมชนชั้นผู้น้อย) หากได้แต่งงานกับไฟร์หญิง ลูกก็เป็นสิทธิของแม่ และต้องเป็นไฟร์เมืองแม่เช่นกัน¹⁷²

ในระยะหลัง กฎหมายล้านนาจึงยอมผ่อนผันให้ข้าของท้าวพระยา เสนอคำมาร์ตัญญ์ให้กับไฟร์ที่ได้ไปอยู่กินกับไฟร์ หากมีลูก 3 คน ให้มาเป็นข้าได้ 1 คน เป็นไฟร์กับแม่ได้ 2 คน¹⁷³

ไฟร์ต้องอยู่ในการบังคับบัญชาดูแลของมูลนาย ซึ่งได้แก่พวกขุนนางและเจ้านาย ตามสำคัญชั้นดังต่อไปนี้ คือ ไฟร์สิบคน ให้อยู่ในความรับผิดชอบของนายสิบ นายสิบจะเป็นผู้สั่งงานและค่อยดูแลความสงบเรียบร้อยในหมู่ไฟร์ สันนิษฐานว่า นายสิบนี้ เดิมก็คงจะเป็นไฟร์อาวุโสที่เป็นที่ไว้วางใจของมูลนาย จึงแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยดูแลไฟร์คนอื่น ๆ นายสิบมีผู้ช่วย 1 คน เรียกว่าบ่มกร้าน หรือ ล่าม ทำหน้าที่ช่วยป่วยประการในการเกณฑ์ไฟร์มาทำงาน ไฟร์ห้าสิบคน อยู่ใน

ความรับผิดชอบของนายห้าสิน ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชา นายสินอีกต่อหนึ่งด้วย นายห้าสินมีผู้ช่วย 2 คน คือ ปากชัยและปาขกว่า ไพร์ 100 คน อยู่ในความดูแลของนายหัวชัย ไพร์ 1 พันคน อยู่ในความดูแลของเจ้าพัน ไพร์ที่มีคนอยู่ในความดูแลของเจ้าพันนี้ และไพร์แสนคนอยู่ในความดูแลของเจ้าแสน ตามลำดับ จะเห็นได้ว่า รัฐบาลของล้านนาได้จัดการปกครองไพร์ไว้อย่างรัดกุมนี้เอง เป็นสถาเดตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้อาณาจักรล้านนามีเสถียรภาพมั่นคง สามารถขยายอำนาจ และยืนหยัดต่อต้านการคุกคามจากภายนอกได้เป็นเวลานานถึงกว่า 200 ปี ในขณะที่สุโขทัยรักษาความมั่นคงไว้ได้เพียง 100 กว่าปีเท่านั้น

การทำงานของไพร์

ในเวลาส่วน ไพร์จะถูกเกณฑ์มาทำงานให้กับราชการในเวลาที่กำหนด โดยอยู่ในความควบคุมดูแลของมูลนาย และต้องฟังคำสั่งจากมูลนาย งานที่ต้องทำให้กับรัฐบาล ส่วนใหญ่เป็นงานก่อสร้างเพื่อพัฒนาความเจริญและเสริมสร้างมาตรการป้องกันอาณาจักร เช่น การสร้างเมืองใหม่ (ฝ่ายที่ต้องทำบ้านกันน้ำไว้ ส่วนใหญ่มักจะเลือกสร้างกันสำหรับที่แหล่งแม่น้ำที่แหล่งน้ำที่ไหลแรงมากทุบเข้า ทำบ้านกัน มีขนาดต่าง ๆ ถ้าเป็นขนาดเล็กมักทำด้วยไม้ไผ่สาน และใช้ไม้พุ่มหินกรุดวงทับกันให้แน่นหนา ฝ่ายมีขนาดเล็กมักเป็นของเอกสารในตำบล หมู่บ้าน ฝ่ายขนาดใหญ่ จะทำด้วยไม้ เช่นไม้สัก มักทำกันแม่น้ำสายใหญ่ และอาจมีช่องเจาะให้เรือขึ้นลงได้ ฝ่ายขนาดใหญ่มักเป็นฝ่ายของทางราชการ จำกองน้ำที่ทำบ้านกันไว้นี้ จะทำคลองส่งน้ำไปยังไพร์ คลองนี้เรียกว่า เมือง การชลประทานแบบนี้ จึงเรียกว่า ภูมิปัญญา (¹⁷⁴) ซึ่งเป็นงานที่รัฐบาลให้ความสำคัญมาก เพราะมีประโยชน์อย่างยิ่งในการเกษตร ที่ดินในการเพาะปลูกของล้านนาเป็นที่ลาดชัน หรือเป็นที่ราบในระหว่างทุบเข้าและมีปริมาณจำกัด จะนั่นต้องอาศัยระบบชลประทานแบบเมืองฝ่ายช่วย เพื่อให้ที่ดินให้ผลผลิตมากที่สุด นอกจากการทำฝายแล้ว งานที่ต้องทำอื่น ๆ ก็คงเหมือนกับไพร์ของอาณาจักรสุโขทัย หรืออยุธยา นั่นก็คือ ต้องขุดดูเมือง สร้างกำแพงเมือง ทำถนนหนทาง สร้างวัดวาอาราม หรือบ้านที่ต้องไปทำไร่สถานที่ที่ดินของบุนนาคด้วย

ในการทำงานนี้ รัฐบาลกำหนดระยะเวลาให้ในปีหนึ่ง เมื่อพันระยะที่กำหนดแล้ว ไพร์ก็มีอิสระที่จะไปประจำกับอาชีพของตน ระยะเวลาการทำงานมีปราฏหลักฐานอยู่ในมังรายศาสตร์ ดังนี้

“มาตรฐาน 1 ควรจัดให้ไพร์มีเกรดเปลี่ยนกันมาทำงานหลวง 10 วัน กลับไปสร้างเมืองฝายไพร์ นาน 10 วัน เริ่อก็ติด 10 วัน จัดเช่นนี้ถูกตามกำหนดของคลองธรรม แต่โบราณแล้ว”¹⁷⁵

การกำหนดเวลาเช่นนี้ เชื่อว่าจะมีการยืดหยุ่นได้ ยามจำเป็น และคงจะมีอยู่บ่อยครั้งด้วย เช่น ถ้ามีงานขนาดใหญ่ เช่น เหมืองฝายขนาดใหญ่ ทางราชการอาจต้องเกณฑ์แรงงานไพร์แต่ละคนนานกว่าเวลาที่กำหนดไว้เดิม และบางที่ก็นานจนไพร์ได้รับความยากลำบากมาก มูลนายนางคนอาจจ่ายโอกาสให้ไพร์ทำงานในที่ดินของตนเป็นเวลาหนาน โดยที่ทางรัฐบาลกลังควบคุมไม่ได้ทั่วถึง

สักษณะเช่นนี้ ทำให้ไฟร์มีเวลาประกอบอาชีพของตนน้อยลงไป อาจมีผลกระทบกระเทือนถึงผลผลิตในเรื่องของไฟร์ได้ ในเอกสารของล้านนาปราภูว่า มีข้อความอยู่หลายตอนที่แสดงว่า “ไฟร์ได้รับความยากลำบากในการเกณฑ์แรงงานนิ่มมาก” ซึ่งถ้าเป็นรัฐบาลเกณฑ์แรงงานเพียง 20 วัน ตามหลักฐานข้างต้น ไฟร์คงไม่ลำบากอะไรนัก หลักฐานที่ปรากฏมีอยู่ดังนี้ เช่น

ในเมืองทริกุญชัย ในสมัยพระยาอีบานา ไฟร์ถูกเกณฑ์ไปทำเหมืองฝายเป็นเวลานาน พากันครวยครางกันต่างๆ นานา (ความจริง เหตุที่พระยาอีบานาเกณฑ์ผู้คนทำงานหนักเช่นนั้น ต้านทานเชียงใหม่เป็นพระองค์หลังเขื่องคำแนะนำของไสศึกจากเมืองเชียงใหม่) ข้อความในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่มีดังนี้

“ถึงเมื่อถูกจับ ขุดดินเป็นไฟออก อ้ายฟ้ากีปล่าวชาวบ้านเมืองหังหลวงมาขุดทือเป็นเหมืองไปต่อเอาสำเนาแม่ปิงเห็นอสบแม่แตง ฝ่ายวันออกกล่องมาyawหมีนเจ็ดพันวา คนหังหลวงมาขุดเหมืองอันนั้น เป็นอันร้อนไม่ลำบากนัก มาอีดามารา ถ้าฟ้าว่าบเป็นแต่กูนา พระยาเจ้าหากทือขุดด่ายสุอย่าคราว อ้ายฟ้ายยอม จำ (บังคับ) ขุดต่อเท่าเลี้ยงถูกจับ คนหังหลวงคราวว่า เราขุดเหมืองปางนี้เย็นนัก และว่าอันลวดได้ซื้อว่าเหมืองแข็งว่าอัน”¹⁷⁶

ในหนังสือมังรายศาสตร์มีข้อความตอนหนึ่งแสดงว่า “ไฟร์ที่เป็นชายบางคนถูกเกณฑ์ไปทำงานให้ราชการมากจนไม่มีเวลามาทำงานช่วงเช้าบ่ายอีกทีหนึ่ง ต้องให้ภารยาและแม่ของตนไปทำแทน จึงได้ข้าวน้อย ไม่พอค่าเช่านา ข้อความนั้นมีดังนี้

“.....ผู้ใดมีโรคประจำตัวทำงานไม่ได้ หรือวันรากการมากไม่มีเวลาอยู่ทำงาน ได้แต่ให้ผู้หญิงผู้ชายไปทำงานไม่เป็น ทำไม่ไหว จึงทิ้งนาให้กรรังไปบางส่วน เจ้าของนาทางท้องค่านา ก็อ้างว่าปันนี้ข้าไม่ดี นำรังเสียบ้าง และขอลดค่านา ให้พิจารณาดู หาก 2 ปี 3 ปีแล้วก็ยังอ้างอย่างเดียวกันนี้ให้ฤกษ์อนเสียอย่าให้ทำงานต่อไป”¹⁷⁷

“ไฟร์บางคนทนทำงานไม่ได้ต้องลงทะเบียนภารยาหนีไป ดังนี้

“มาตรา 1 ชายไปอยู่กินกับไฟร์เมือง ชายนั้นไม่สามารถถอดอกหันรับราชการได้(การเมือง) จึงลงทะเบียนเมียไปปึงปีหนึ่ง ให้หญิงแต่งงานใหม่กับชายที่รับราชการได้..... หากชายหนีไป ทำให้เสียราชการเจ้าทุน ให้หญิงแต่งงานใหม่กับชายที่ปฏิบัติราชการได้โดยไม่ต้องเสียค่าอะไร เพียงแต่ให้คืนเข้าของที่ผัวเก็บนำมาแต่งงานด้วยเท่านั้น”¹⁷⁸

ยานสังคมนิยม ไม่ว่าจะเป็นไฟร์ของอาณาจักรใด ยานที่มีสังคมและไฟร์ต้องถูกเกณฑ์เข้ากองทัพไปต่อสู้จะเป็นเวลาที่ยากลำบากยิ่งขึ้น ไฟร์ทั้งยังต้องเสียชีวิตหรือได้รับบาดเจ็บเป็นจำนวนมาก บางที่สังคมอาจยืดเยื้อเป็นเวลาหลายปี จึงมีไฟร์หนึ่งการเกณฑ์หรือหนึ่งการรับไปเป็นอันมาก แต่ความมั่นคงและอำนาจของอาณาจักรจะมีได้มากน้อยเพียงใด ปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งคือข้อกฎหมายกำหนดที่เกณฑ์มาในกองทัพ ตลอดจนประสิทธิภาพของคนเหล่านี้ ดังนั้น รัฐบาลจึงต้องมีกฎหมายควบคุมให้มีการหนีทัพเอาไว้อย่างรัดกุม ยานสังคมมีใช้แต่จะให้ผลร้ายแก่ไฟร์เพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นโอกาสที่ไฟร์จะได้แสดงความสามารถและได้รับรางวัลตอบแทนโดยการเลื่อนฐานะจนได้เป็นหมุน饷และได้รับทรัพย์สินเงินทอง ที่ดินอีกเป็นอันมาก รัฐบาลล้านนา

มีนโยบายให้รางวัลตอบแทนผู้มีฝีมือในการรับไว้อ่านย่างคงกาน เพื่อเป็นการชูโรงให้ไพรเมี่ยนานะในการต่อสู้ทั่วไป

กฎหมายของจานนาที่ควบคุมไพร์เพลในกองทัพมีอยู่อย่างเด็ดขาด พวกไพร์เพลที่ละทิ้งผู้บังคับบัญชาในการรบ มีโทษถึงตาย และหัวพย์สินครอบครัวจะถูกยึดเป็นของหลวง ผู้บังคับบัญชาที่ละทิ้งลูกน้อง ก็มีโทษรุนแรงสถานเดียวกัน ข้อความตอนหนึ่งในมังรายศาสตร์มีดังต่อไปนี้

“ในการรบ ผู้ได้ลงหนีละทิ้งผู้บังคับบัญชา ให้斬死刑 ผู้บังคับบัญชาตามลำดับขั้นมีดังนี้ ไพร์ นายสิน นายห้าสิน นายห้อย เจ้าพัน เจ้าหมื่น เจ้าแสน และพระยา เมื่อฆ่าแล้ว ให้รับครอบครัว หัวพย์สินทั้งสิ้น เพื่อมิให้ผู้อื่นดูเยี่ยงอย่าง ให้สักหมึกไว้ที่หน้าผาก ว่ามันผู้นี้เจ้ายไม่รับเลี้ยง เพื่อให้เป็นที่น่าละอายยิ่งนัก.....”¹⁷⁹

จะเห็นว่า ข้อความที่ต่อท้ายนี้มีลักษณะขัดแย้งกับข้อความข้างต้น กล่าวคือ ในตอนท้ายว่า ให้ลงโทษผู้ละทิ้งผู้บังคับบัญชาโดยการสักที่หน้าผาก ในขณะที่ตอนต้นกว่าให้ປະหารชีวิต ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร สันนิษฐานว่า ข้อความข้างท้ายนี้ อาจมาเขียนเพิ่มเติมในภายหลัง¹⁸⁰ แสดงว่า โทษของการหนีทัพในระยะหลังไม่รุนแรงเท่าในระยะแรกแล้วก็เป็นได้

ส่วนเรื่องการให้บำเหน็จรางวัลแก่ผู้มีความดีความชอบในการศึก จะขอยกข้อความในมังรายศาสตร์ให้เป็นตัวอย่าง ดังนี้

“มาตรา 1 นายศึกษาได้ครบศึกในสนามรบ ได้หัวนายช้างนายม้ามา ควรเลี้ยงดูให้เป็นใหญ่ อนึ่ง ถ้าข้าศึกมาล้อมบ้านเมือง ผู้ได้ครบชนะได้หัวข้าศึกมาให้รางวัลหัวละ 300 เงิน ให้รีบนำที่ดิน และเลี้ยงดูให้เป็นใหญ่.....”¹⁸¹

การประกอบอาชีพและฐานะความเป็นอยู่ของไพร

เมื่อพัฒนาการเกษตรที่แรงงานในปีหนึ่ง ๆ แล้ว ไพร์ก็มีอิสระที่จะประกอบอาชีพของตนได้ รัฐบาลจานนาพยาญามส่งเสริมการประกอบอาชีพของประชาชนเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ เพราะถ้าการประกอบอาชีพของประชาชนได้ผลดี มีรายได้ดี รัฐบาลจะเก็บภาษีได้สูง เป็นประโยชน์ต่อรัฐบาลเป็นอย่างมากด้วย อาชีพหลักของประชาชนจานนา ก็เหมือนกับทางสุกโภทัย คือ การเกษตร พืชที่ทำการเพาะปลูกกันมากที่สุด และมีความสำคัญมากที่สุด คือ ข้าว ดังมีข้อความปรากฏในมังรายศาสตร์ว่า

“ข้าวเป็นของประเสริฐกว่าทุกสิ่งแล” และ “ข้าวเป็นของวิเศษเลี้ยงชีวิตคนทั้งหลาย”¹⁸²

นอกจากข้าวแล้วก็ยังมีพืชไร่ พืชส่วนอื่น ๆ อีก เช่น หมาก มะพร้าว ฝ้าย เมือง กลวย อ้อย ข้าวฟ่าง เดือย ฯ แตง น้ำเต้า พັກ เปื้อก ข้าว ขมิ้น ถั่ว ห้อม กระเทียม ฯลฯ¹⁸³

ผลิตผลเหล่านี้ ส่วนใหญ่ใช้เลี้ยงประชากรในอาณาจักร และอาจมีบางส่วนที่นำไปค้าขาย ยังต่างแดน รัฐบาลพยาญามส่งเสริมการเพาะปลูกของประชาชนหลายวิธีการด้วยกัน เพื่อมุ่งเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรอันจะเป็นรายได้ของรัฐ การส่งเสริมของรัฐบาลที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ในมังรายศาสตร์ มีดังนี้คือ

รัฐบาลพยายามส่งเสริมให้ประชาชนอุดสาหะ บุกเบิกที่ดินขึ้นทำการเพาะปลูก โดยให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นแก่ผู้บุกเบิก ในทางทฤษฎีแล้ว ถือว่า ที่ดินทั้งหมดเป็นของพระมหากษัตริย์ และพระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่ประชาชน และประชาชนต้องเสียภาษี “ค่านา” ให้แก่รัฐ เป็นการตอบแทน แต่เมื่อมีผลผลิตขึ้นมาแล้ว ทางราชการจะยังไม่เก็บค่านาใน 3 ปีแรก ให้ผู้บุกเบิก เป็นผู้ได้รับประโยชน์เต็มที่ เพื่อเป็นกำลังใจแก่ไฟร์ กกฎหมายในมังรายศาสตร์มีอยู่ดังนี้

“ไฟร์อุดสาหะสร้างบ้านร้าง สรวนร้างให้เป็นนา เป็นบ้าน เป็นเมือง ให้กินข้าวไปก่อน สามปี ต่อจากนั้น จึงเก็บค่านา ค่าสรวน เพื่อให้ไฟร์ผู้อุดสาหะสร้างบ้านเมือง ฯลฯ เป็นผลเมื่อใด (ผุ้บ้านผุ้บ้านเมืองดี) ได้รับความสุขสบาย”¹⁸⁴

รัฐบาลนานาจัสันบันญี่ไฟร์ผู้มีความขยันหมั่นเพียร ถ้าเจ้าของที่ดินผู้ใด ปล่อยที่ดิน ไว้ให้กรังเป็นป่าเป็นดง หากมีผู้เข้าไปหักกรังถางพง ผู้นั้นจะมีสิทธิ์ทำมาหากินในที่ดินนั้น โดยเจ้าของเดิมจะมาขับไล่ไม่ได้ กล่าวได้ว่า ผู้บุกเบิกมีสิทธิ์ในที่ดินนั้นครึ่งหนึ่งแล้ว เจ้าของจะได้ เพียงครึ่งหนึ่งเท่านั้น เจ้าของจะได้นำคืนต่อเมื่อไม่ทิ้งนาให้รากมากนัก เพียงแต่มหัญชี้เท่านั้น ยังไม่กล้ายield เป็นป่า แต่จะเรียกคืนได้ต่อเมื่อให้ผู้ถางทำนาไปแล้ว 10 ปี และถ้าจะเอาให้ผู้อื่นทำ ผู้ถางมีสิทธิ์ที่จะไม่คืนนาได้ สำหรับค่าเช่านั้น ไฟร์ผู้สร้างไร่นามีสิทธิ์จะทำกินได้โดยไม่เสีย ค่าเช่าเป็นเวลาหนึ่นที่บีกสุดแล้วแต่ว่า ที่ดินนั้นต้องใช้กำลังบุกเบิกยากลำบากเพียงใด ต่อจากนั้น จึงเสียค่าเช่า แต่จะเสียเพียงครึ่งหนึ่งก่อนตามเวลาที่ทางราชการกำหนดให้ ต่อจากนั้นไปแล้ว จึงเสียค่าเช่าเต็มราคา ข้อความในมังรายศาสตร์มีดังต่อไปนี้

“ผู้ได้ถางนาขึ้นกรัง เป็นป่า ขนาดต้องใช้หัวน้ำฟันตัน ไม้ ให้ทำนา 7 ปี จึงเอาค่าครึ่งหนึ่ง เป็นเวลา 2 ปี ต่อจากนั้นจึงคิดค่าเต็มราคา ภัยหลังเจ้าของนาจะเรียกนาคืนอย่าปล่อยให้ เพราะว่า นากระโดดเป็นป่าไปแล้วถ้ามันไม่อุดสาหะแผ่ถางให้เป็นนาดี เจ้าของก็จะไม่ได้ค่านาเลย ผินร้าง เป็นป่าอ้อ เป้าแรมรากมาก ผู้ได้ถางให้เป็นนาดี หลังจาก 3 ปี จึงให้ค่าเช่าครึ่งหนึ่งเป็นเวลา 7 ปี พอไปปัจจัยเต็มค่าเจ้าของนาจะเรียกนาคืน อย่าให้ผู้ถางยอม ผินร้างเป็นป่าหัญชารากมาก ให้ทำนา 2 ปี แล้วจึงเสียค่าเช่าครึ่งหนึ่งเป็นเวลา 4 ปี แล้วจึงคิดเต็มราคา เจ้าของนาจะเรียกนาคืน ต้องให้ผู้ถาง ทำนาครบ 10 ปีก่อน จึงจะเรียกคืนໄไปได้ ถ้าเจ้าของนาจะให้ผู้อื่นทำ ผู้ถางอย่ายอมปล่อยให้ ที่กล่าวมานี้ว่าด้วยนาอาศัยน้ำฝน ผินร้างอาศัยน้ำจากแม่น้ำฝาย หรือกังหันดักน้ำ (หลัก) กว่าจะ ทำนาได้ต้องลำบากมาก กรณีเช่นนี้ ทำนา 10 ปีแล้ว จึงให้ค่าเช่าครึ่งหนึ่งเป็นเวลา 7 ปี เสียเต็ม ราคานี้เป็นเวลา 4 ปี ผินร้างเป็นป่าแรม เลาการกนัก ให้ทำนา 5 ปี แล้วจึงให้ค่าเช่าครึ่งหนึ่ง เป็น เวลา 2 ปี ต่อจากนั้นจึงคิดเต็มราคากุบปี ผินร้างเป็นป่าหัญชารกนัก 2 ปี 4 ปีอย่าเพิ่งคิดค่าเช่า หลังจากนั้นจึงคิดเต็มราคากุบปี ที่กล่าวนี้ ว่าด้วยนาอาศัยน้ำเหมือน น้ำฝน แล้ว”¹⁸⁵

ปัญหาในการเกษตรของ国人ประการหนึ่งคือ มีที่ดินสำหรับทำการเพาะปลูกในปริมาณ จำกัด จึงปรากฏว่า ที่ดินว่างเปล่าที่ไม่มีเจ้าของลงน้อยอย่างไปทุกที่ จนในที่สุด ประชาชนที่ ทำนาไม่ได้ต้องไปอาศัยเช่าที่ดินผู้อื่นทำการเพาะปลูก รัฐบาลได้วางมาตรการต่าง ๆ ไว้ เพื่อส่งเสริม ให้มีผลผลิตมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ รัฐบาลจะช่วยศูนย์กลางทั้งผู้เช่าและเจ้าของที่ดินอย่างยุติธรรม

ความยุติธรรมในที่นี้ รัฐบาลจะใช้ผลผลิต เป็นเครื่องตัดสิน หากผู้เช่าขันขันแม้ง ทำผลผลิต ได้สูง ผู้เช่าคนนั้นจะได้รับการป้องกันจากกฎหมาย มีให้เจ้าของที่ดินช่ำหนงเอาได้ หากผู้เช่าเกียจ คร้าน ปล่อยให้ที่ดินรกร้างหรือผลิตได้น้อย กกฎหมายจะอนุมติให้เจ้าของที่ดิน - เรียกน้ำคืนเพื่อ พิจารณาให้ผู้อ่อนเช่าต่อไปได้ ตัวอย่างที่แสดงถึงการคุ้มครองของรัฐบาลต่อสู่มีความอุตสาหะ ในการเพาะปลูกมีอยู่หลายประการดังต่อไปนี้

ในการนี้ที่ไฟฟ้าหกร้างทางพทางเพาะปลูกในที่ดินซึ่งเป็นที่บูรณะการ ซึ่งทางรัฐบาล มองหมายให้เจ้ายหรือขุนนางไปเก็บค่าเช่า ทางรัฐบาลจะมีกฎหมายคุ้มครองผู้หกร้างทางพทางนั้น มีให้ผู้มีบุญวาสนาเมเงินทองคนอื่นมาแบ่งที่ดินนั้นไปได้ โดยวิธีมาเพิ่มค่าเช่าให้แก่บุญผู้กินนา ข้อความในมังรายศาสตร์มีดังนี้

“หากผู้อ่อนเช่ามีศักดิ์ มาเพิ่มค่าเช่านาให้แก่บุญผู้กินนา เพื่อจักแยกชิงเงานาไปจากผู้สร้าง คนเดิมนั้น อย่ายอมให้กระทำได้มันเป็นคนเลว อย่าปล่อยให้มีศมีอำนาจ ถ้าเป็นผู้เกียจคร้าน ก็จะทำให้รีนาเสียหาย บ้านเมืองก็จะพลอยเสื่อมถอยไปด้วย”¹⁸⁶

กฎหมายอีกด่อนหนึ่งคุ้มครองผู้เช่าที่ชำระค่าเช่าทุกปีไม่ขาดตกบกพร่อง ดังนี้

“ผู้ใดทำนาของท่าน ให้ค่าน้ำครบทุกปีไม่ล่าช้า ผู้อ่อนจะไปเพิ่มค่าเช่าให้แก่เจ้าของนาขุน เพื่อแบ่งนาไปทำ ผู้ทำอยู่ก่อน อย่าปล่อยให้เจ้าของนาตัดสิน ถ้าหากปล่อยไป ผู้มีมีอยู่จะไป ขึ้นราคากาเช่าแก่เจ้าของนา ถ้าหากชนะก็จะเอานานี้ไปทำ จัดว่าไม่ชอบธรรม”¹⁸⁷

ในการนี้ที่ผู้เช่าลงแรงเพาะปลูกแล้ว หรือกำลังให้ผลผลิตลงมา เจ้าของที่ดินจะมาแบ่งชิง เอาผลผลิตนั้น กฎหมายจึงกำหนดให้แบ่งผลผลิตออกเป็น 10 เท่า ให้แก่เจ้าของที่ 1 ส่วน เป็น ค่าเช่า และให้แก่ผู้ปลูก 9 ส่วน ดังนี้

“มาตรา 1 ผู้ใดปลูกพืช เป็นต้นว่ามาก ไม่ชนิดใดก็ตี เจ้าของที่จะชิงเงานาของปลูกไป ให้แบ่งออกเป็น 10 ส่วน ให้แก่เจ้าที่ส่วนหนึ่ง ให้แก่ผู้ปลูก 9 ส่วน .....”¹⁸⁸

รัฐบาลจะเลงดูผลผลิตเป็นสำคัญ หากผู้เช่าเกียจคร้าน รัฐบาลจะคุ้มครองเจ้าของที่ดิน ให้เจ้าของถอนสิทธิการเช่าของผู้เกียจคร้านเอาไปให้คนอื่นทำได้ ข้อความในมังรายศาสตร์มีอยู่ดังนี้

“ผู้ใดทำนาท่าน ทั้งนาบางส่วนหรือทั้งหมดให้ร้างโดยไม่มีเหตุผล และไม่บอกให้เจ้าของ นาทราบ เมื่อเจ้าของนาไปทวงค่าเช่านา มันจึงนกว่า ปล่อยนาทิ้งไว้ ก็ต้องบังคับให้มันใช้ค่านา ให้จงได้ แล้วเรียกน้ำคืนเสียเด็ด”¹⁸⁹

ถ้าผลผลิตได้น้อยด้วยสาเหตุอื่น ๆ ที่มิใช่การเกียจคร้านของผู้เช่า ทางรัฐบาลจะพิจารณา ผ่อนผันให้ความคุ้มครองผู้เช่าตามสมควร และขณะเดียวกันดำเนินถึงผลประโยชน์ของเจ้าของนาด้วย คือ จะให้ผู้เช่าคืนที่นาส่วนที่ทำไม่ไหวให้กับเจ้าของ แต่ส่วนที่ทำให้ไหวยังได้ทำต่อไป นอกเหนือนี้ ยังยินยอมให้ผู้เช่านาบางคนลดค่านาได้ แต่ในเวลาจำกัด เช่น 2-3 ปี ถ้ายังไม่ได้ผลผลิตดีขึ้น ก็ อนุมติให้เจ้าของนาเอานาคืนได้ ข้อความในมังรายศาสตร์ มีดังต่อไปนี้

“ผู้ใดทำนาท่าน แต่เดิมมาได้ข้าวมากมาย แต่มาฉีบหายเสียบ้าง สามารถทำได้เท่าได้ ให้ ทำเท่านั้น ที่เหลือทำไม่ไหวให้คืนให้แก่เจ้าของนาขุนอย่าหวงนาท่านเอาราไห้ก็ร้าง ถ้าหวงนาท่าน

ไว้จันรกร้างให้เสียค่าเช่านา 2 เท่า ผู้ใดมีโรคประจำตัว ทำนาไม่ได้แล้ว รับราชการมากไม่มีเวลา ออยู่ทำนา ได้แต่ให้ผู้หงิ้งผู้ช่างไปทำงานไม่เป็น ทำไม่ไหว จึงทิ้งนาให้กรังไปบ้างส่วน เจ้าของนา นาท่วงถามค่านา ก็อ้างว่าปีนี้ข้าวไม่ดี นาร้างเสียบ้าง และขอลดค่านา ให้พิจารณาดู หาก 2 ปี 3 ปีแล้ว ก็ยังอ้างอย่างเดียวกันนี้ ให้ลดถอนเสียอย่าให้ทำนาต่อไป”¹⁹⁰

กฎหมายยังให้สิทธิแก่เจ้าของที่ดินในอันที่จะขอความช่วยเหลือจากผู้เช่าได้ เมื่อเจ้าของที่ดินมีงานคุณ เช่นงานเก็บเกี่ยว ถ้าผู้เช่าไม่มีช่วย ช้าเวลาเจ้าของที่ดินไปเก็บค่าเช่า ก็ไม่แสดง การต้อนรับแล้ว ค่านา ก็ให้ไม่ครบ เห็นได้ว่าผู้เช่านั้น เป็นคนขาดน้ำใจต่อเจ้าของที่ดิน กฎหมายอนุญาตให้ออนสิทธิการเช่าดินของผู้เช่านั้นได้ ข้อความในมังรายศาสตร์ มีดังนี้

“ผู้ใดขอทำนาท่าน และได้ทำนาแล้ว เวลาเจ้าของนามีงานเริบคุณทำไม่ทัน เจ้าของนานาให้มันช่วย มันไม่ไปช่วย อ้างว่าติดงานอื่น ครั้นเจ้าของนามาทวงถามค่านา มันก็ไม่รักน้ำดื้อ กกล่าวคือ ไม่ต้อนรับด้วยข้าว เหล้า หมากพูล ค่านา ก็ให้ครัวจะเล็กจะน้อย โภหกผัดเพียงเช่นนี้ อย่าให้มันทำนาต่อไปเลย”¹⁹¹

ประชาชนบางคนไม่สามารถจะหาที่ดินทำนาได้ แม้ที่จะเช่าก็ไม่มี แสดงให้เห็นว่า สถานะประสบปัญหาการขาดแคลนที่ดินในการปลูกข้าว แต่หากคนผู้นั้น ยังมีความอุดถำทางอยู่บ้าง ได้ไปอาศัยปลูกข้าวตามบริเวณข้างๆ นา ของคนอื่น (อาจเป็นที่ดินแคบ ๆ อยู่นอกรั้ว) รัฐบาลก็รับรองให้สิทธิแก่ผู้นั้นที่จะทำนาในบริเวณดังกล่าวได้ แต่ให้ผู้นั้นช่วยเจ้าของนาทำเหมือนทำฝาย ระบายน้ำด้วย หากไม่ช่วยสร้างฝาย ถ้าเจ้าของนานั้นเป็นผู้เช่านาของคนอื่นอีกที่หนึ่ง ก็ให้ผู้อาศัยทำนาข้างริมน้ำช่วยออกค่าเช่า 1 ใน 7 หรือ 1 ใน 9 ถ้าไม่ช่วยก็ไม่ให้ทำนาต่อไป แต่ถ้าที่นาเป็นนาที่น้ำฟุ้ง ผู้อาศัยทำจะไม่ช่วยอะไรมาก ก็ได้ ข้อความในมังรายศาสตร์ มีดังนี้

“ผู้ใดหานาทำกันไม่ได้ กำลังมันก็ไม่มี ได้แต่ไปยืมลูกน้ำที่ข้างเหมือนห้องนาท่านภายนอก ก็ตี ผินาเดิมนั้นทำด้วยน้ำเหมือนฝาย หรือกั้งหันตักน้ำ (หลุก) ให้มันช่วยสร้างทำด้วยตามกำลัง ผิมันไม่ช่วยสร้างทำค่านาเดิมนั้นเป็นเท่าได้ ให้มันช่วยส่วนหนึ่งในเขตส่วน มีฉะนั้น ก็ให้แบ่ง เป็น 9 ส่วน ให้มันช่วยส่วนหนึ่ง เพราะเหตุอุกอาจ มันได้กินพระนาท่าน ที่กล่าวนี้ ว่าด้วย กรณีได้ข้าวเกิน 5 หาน ก็ให้มันช่วย โดยหยอดฝากให้ตามกำลัง อย่ากำหนดนาด้วยมากน้อยเท่าได ผิมันไม่ช่วยสร้างทำอย่าให้มันทำนาเลย ผินาเดิมนั้นอาศัยน้ำฝน อย่าว่าอะไรมากมีก็ได”¹⁹²

สิ่งสำคัญที่รัฐบาลจานวนพยายามทำเพื่อส่งเสริมให้ที่ดินในปริมาณจำกัดนี้ สามารถให้ผลผลิตที่มากที่สุดที่จะพอเลี้ยงอาณาจักรได้ ก็คือระบบชลประทาน ระบบชลประทานที่ทำในล้านนาส่วนใหญ่คือฝายกันน้ำ หลักการทำฝายก็คือ จะทำสิ่งกันทางเดินของสายน้ำที่ไหลมาโดยแรงจากภูเขา สิ่งที่กันน้ำอาจเป็นแนวของท่อนซุง หรือไม่ไฟสถาน และด้านในจะนำก้อนหินก้อนกรวด มาถมไว้ เมื่อกระแสน้ำถูกกัน น้ำจะมีลักษณะเป็นแอ่นนาดใหญ่ สิ่งสำคัญของฝายนี้อีกประการหนึ่ง ก็คือคุ้งสั่งน้ำจากแม่น้ำเข้าไร์นา ด้วยวิธีการซ่อนน้ำ ชวานนา ก็สามารถจะสะกัดกระแสน้ำที่ไหลเร็ว และแรงไว้ใช้ในการเพาะปลูกได้เกือบทลอดปี ฝายมีขนาดต่างๆ กัน มีทั้งฝายขนาดใหญ่ที่รัฐบาลสร้าง ฝายขนาดรองลงมาในเบ็ดเมืองหรือตำบล และฝายขนาดเล็กที่ชาวบ้านสร้างไว้เองเป็นดัน

รัฐบาลให้การสนับสนุนการทำเหมืองฝ่ายมาก ถึงกับได้กำหนดระยะเวลาที่ประชาชนต้องมาให้แรงงานสำหรับทำเหมืองฝ่ายอาไว นอกจานี้ ยังได้ออกกฎหมายเพื่อส่งเสริมการสร้างและคุ้มครองเหมืองฝ่ายของประชาชนไว้อย่างรัดกุม ดังทัวร์ย่างดังต่อไปนี้

กฎหมายอนุญาตให้เจ้าของเหมือง หรือหอนองนำที่บุคคลใดสำหรับนำเข้ามา ผู้บุกรุกเข้าไปในย่านที่หอนองได้ ดังนี้

“ทำนาติดกัน ผู้หนึ่งชวนไปกดนำเข้ามา มันไม่ยอมไปช่วย แต่ค่อยโนยน้ำจากนาท่าน หรือแอบนุกหอนองนำท่านเข้านาเจ้านางหอนองให้มีมันตาย ก็เป็นอันลับสุดกันไป อย่าว่าจะไรแก่เจ้านา ณ ไม่ฆ่ามัน ก็ให้ใหม่ 1,100,000 เบี้ย.....”¹⁹³

ผู้ใดอุกอาจทำฝ่ายหรือคู่สั่งนำของผู้อื่นเสียหาย ต้องถูกปรับแล้วแต่กรณี¹⁹⁴ หากมีผู้ล่องแพมาชนฝ่ายของผู้อื่นเสียหาย ต้องสร้างชดใช้ หรือไม่เช่นนั้น ต้องเสียค่าปรับเป็นจำนวนสูงดังนี้

“ผู้ใดใส่แพล่องนำชันฝ่ายท่านทะลุพัง ให้มันสร้างชดใช้ ถ้าสร้างชดใช้ไม่ได้ ให้ตีราคฝ่ายใหญ่ 110 เงิน ฝ่ายเล็ก 52 เงิน ผู้ใดล่องแพใหญ่ ส่อพาภัยไม่ให้เจ้านาเจียนฝ่ายท่านทะลุเสียงานให้มันสร้างชดใช้ ไม่ได้ให้คิดราคฝ่ายใหญ่ 52 เงิน ฝ่ายเล็ก 23 เงิน เพราะเกินกำลังมันส่อพาภัยไม่ไหว”¹⁹⁵

เนื่องจากที่ดินมีปริมาณจำกัดนี้เอง เมื่อเวลาผ่านไป ครอบครัวหนึ่ง ๆ จะต้องแบ่งที่ดินให้ลูกหลานต่อไป ที่ดินแต่ละแปลงจึงถูกซอยให้มีขนาดเล็กลงทุกที ที่ดินที่ถูกซอยเป็นแปลงเล็ก ๆ เหล่านี้ รวมกันแล้วจะให้ผลผลิตน้อยกว่าที่จะเป็นผืนใหญ่รวมกัน รัฐบาลพยายามสนับสนุนให้รักษาขนาดของแปลงที่ดินเอาไว้ไม่ให้ถูกซอยเล็กจนเกินไป ด้วยทางของนโยบายนี้มีอยู่ดังนี้

ผู้เช่านาคนใดกลั่นคั่นนาเสีย เพื่อเปิดให้เป็นที่นาแปลงใหญ่กว่าเดิมและได้ข้าวมากขึ้น เจ้าของนาควรลดค่าเช่าให้

“ผู้ใดทำนาท่าน มันล้มคันนาเสียให้แปลงน้อยเป็นแปลงใหญ่กว้าง เมื่อปลูกข้าวได้ข้าวมากกว่าปีก่อน ๆ คือ ล้มคันนาให้เป็นแปลงใหญ่เพื่อเจ้าของนา หากเป็นเศษนิด (ปีด) ก็ตักแก่ผู้สัมคันนา..... ค่าน้ำก็ควรลดหย่อนให้มัน เพราะมันทำคุณไม่กลัวความตาย.....”¹⁹⁶

ถ้าผู้เช่านาคนใดไปทำคันนาคันนาให้เป็นแปลงเล็กกว่าเดิม เมื่อได้ข้าวน้อยลง จึงขอลดค่าน้ำไม่ให้เจ้าของนาลดค่าเช่า ดังนี้

“ผู้ใดทำนาท่านแปลงใหญ่แปลงยาวมาก มันกลับคันแปลงที่หนึ่งให้เป็น 2 แปลง 3 แปลง และได้ข้าวไม่เท่าเดิม เจ้าของนาไปทวงถามค่าน้ำ มันได้ข้าวน้อยลง จึงขอลดค่าน้ำ ให้เรียกค่าน้ำเท่าเดิมอย่าลดให้ ถ้ามันจะไม่ทำนานั้นต่อไป ให้มันล้มคันนาลงให้เหมือนเดิมให้จังได้ แม้ว่ามันตายไปก่อนก็ให้ลูกเมียที่ยังอยู่ล้มคันนาให้.....”¹⁹⁷

นอกจากการสนับสนุนการทำประมงด้วยนโยบายต่าง ๆ แล้วข้างต้น รัฐบาลยังมีนโยบายที่จะช่วยให้ประชาชนมีที่ดินและได้เป็นเจ้าของที่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเพิ่มขึ้น จึงอนุญาตให้ซื้อที่ดินจากทางราชการได้ดังนี้

“ในนาที่ดินที่ได้เป็นบุญราษฎร์ ผู้ใดซื้อจากท้าวพระยาองค์เป็นปีศาจ ผู้นั้นอาจหยาด

น้ำให้ท่านหรือขายกินก็ให้ทำได้ มีฉะนั้น ไฟร์บ้านไฟร์เมืองเจ้าขุนมูลนาย จะให้อะไรครก็ไม่ได้ ว่าดุเหล่านี้อาจมีวิญญาณหรือไม่มีวิญญาณ เจ้าของวัดดูอาจขายหรือแลกเปลี่ยนก็ให้ทำได้เงื่องดีแล้ว มีฉะนั้นก็จะไม่ดีแล....”¹⁹⁸

กฎหมายในมังรายศาสตร์ ยังมีอักษรประการที่แสดงให้เห็นว่า นอกจากนโยบายดังกล่าว เป็นอย่างต้นแล้ว รัฐบาลยังมีนโยบายช่วยปักป้องคุ้มครองทรัพย์สินของชาวนาชาวไร่ ด้วยประการ ต่าง ๆ เช่น คุ้มครองเจ้าของที่ดินมีให้ถูกคำห้ามหรือเผยแพร่ชิงที่ดินไปได้ ในกรณีที่ชาวนาได้ลงมือไว้แล้ว กำลังเริ่มเดินโตรียกว่าข้าวแรก ถูกสัตว์เลี้ยงของผู้อื่นเช่น ช้างม้าวัวควายเข้ามากินหรือเหยียบยำ เสียหาย เจ้าของสัตว์ต้องชดใช้ให้โดยคิดเป็นค่าข้าวแรกตันละถึง 50 เเบี้ย สำเจ้าของสัตว์เป็นผู้นำไปเลี้ยงเอง ต้องชดใช้ 4 เท่า ขันนำไปเลี้ยงชดใช้ 3 เท่า สำตันข้าวเดินโตรีขนาดปานกลาง ตีราค่าตันละ 200 เเบี้ย สำเป็นข้าวอกรวงแล้ว ตีราค่าตันละ 500 เเบี้ย¹⁹⁹ นอกจากนี้ สำพืชผลชนิดอื่น ๆ เช่น พืชสวน พืชไร่ ถูกสัตว์เหยียบยำเสียหาย กฎหมายได้กำหนดอัตราราคาพืชไร่ และเจ้าของสัตว์ ต้องชดใช้ให้ต่าง ๆ กันไป แม้นว่า เจ้าของนาไปบอนอกเจ้าของสัตว์ให้มานำสัตว์กลับไปหลายครั้ง เจ้าของสัตว์ไม่นำพา เจ้าของนาอาจจ่าสัตวนั้นตายโดยไม่มีความผิด²⁰⁰ ข้อนั้นคับนี้ มีข้อยกเว้น สำหรับสัตว์ชนิดหนึ่ง คือ ช้าง ซึ่งถือว่าเป็นสัตว์สำคัญคู่บ้านคู่เมือง เจ้าของนาผู้ใดถูกช้างไปเหยียบไร์นาเสียหายแล้ว ต้องได้รับความลำบากใจมาก เพราะกฎหมายล้านนาถูกจะปักป้องช้าง และเจ้าของช้างมากกว่าเจ้าของนา กล่าวคือ สำช้างไปทำช้างในไร์นาเสียหาย ให้เจ้าของนาเรียกใช้จากความช้ำง สำความช้ำงไม่ให้ ให้เรียกค่าเสียหายจากเจ้าของช้าง สำเจ้าของช้างไม่ให้อึก ก็ขอให้เจ้าของนาปลงเสีย นิกว่าชาติน้ำเจ้าของช้างต้องมาเป็นข้ารับใช้ตน เป็นต้น²⁰¹ หรือสำนาอยู่ห่างไปไก่สามในรัศมีไก่กว่า 1,000 วา จากที่เลี้ยงช้าง ช้างยังเข้าไปกินข้าวในไร์นาอีก ให้เจ้าของนาไปตามความช้ำงมาเอาด้วยช้างไป ไม่ให้ทำร้ายช้างนั้น สำทำร้ายนิดหน่อย เช่น ตี หรือยิ่งไม่เป็นไร แต่สำช้างได้รับบาดเจ็บมาก เจ้าของนาต้องจ่ายค่าวรักษาให้หาย สำถึงกับตามอุด เจ้าของนาต้องจ่ายเงินชดใช้แก่เจ้าของช้าง สำไม่มีเงินก็ต้องยอมเป็นข้าเจ้าของช้าง²⁰²

นอกจากนี้กฎหมายล้านนายังได้มีบทลงโทษผู้ลักพืชผลของคนอื่น ทำลายเครื่องหมาย แสดงอาณาเขต ตลอดจนทำให้เครื่องมือทำงานของคนอื่นเสียหายไว้อย่างรุนแรง²⁰³ อนึ่ง ชาวล้านนา (เมืองชาวไทยในอาณาจักรอื่น ๆ และชาวพื้นเมืองในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยทั่วไป) ถือว่าที่เหมืองฝายหรือในต้นข้าว ก็ได้ในไร์นา ก็ได้ มีเทวดารักษาอยู่ และมีอำนาจบันดาลให้ได้ผลิตผล งดงาม แต่สำหากครอบหลู่ เทวดารักษาสิ่งเหล่านี้อาจเป็นผลร้ายได้ กฎหมายล้านนาได้กำหนด บทลงโทษผู้ลับหลู่เทวดาประจำฝาย ประจำนา เช่น ทำหอนูชาฝายเสียหาย หรือ อุจจาระ ปัสสาวะ ใส่ที่นา เอาไว้ด้วย โดยให้ทำการขอมา จัดเครื่องพลีกรรมมนูชาเทวดา และยังต้องเสียค่าปรับ แก่เจ้าของนาด้วย²⁰⁴

อาชีพในการเกษตรนี้ นอกจากการเพาะปลูกแล้ว ชาวล้านนายังทำการเลี้ยงสัตว์สำหรับใช่ทำงานและเป็นอาหาร สัตว์ที่เลี้ยงได้แก่ ช้าง ม้า วัว ควาย หมู เป็ด ไก่ และสุนัข ซึ่งใช้เป็นสุนัขล่าสัตว์ สัตว์ที่เลี้ยงนี้จะนำไปขาย และบางที่ให้คนอื่นเช่าไปทำงาน เป็นการหารายได้ ใน

มั้งรายคาสต์มีข้อความอยู่ดังนี้

“มาตรา 1 ผู้ใดเช่าวัวควายท่านมาทำนา วัวควายเด้า (ฝึก?) ตีແສ້ວ ค่าเช่าตัวละ 12 เงิน
วัวตัวฝึกใหม่ยังไม่กันเป็นงาน ค่าเช่าตัวละ 11-12 เงิน ค่าเช่าควายตัวละ 12 เงิน ควายฝึกใหม่
ตัวละ 3 เงิน ผู้ดูแลวัวควายท่านไม่มีดี ใจลักสัตว์ไปศีริราชา วัวตัวละ 120 เงิน ใช้ 2 ตัว ศีริราชาควาย
ตัวละ 130 เงิน ใช้ 2 ตัว.....”²⁰⁵

วิธีที่รัฐบาลล้านนาช่วยป้องกันสัตว์เลี้ยงของประชาชนทางหนึ่งก็คือ ผู้ใดจะนำวัวควาย
หมูเปิดไก่ก็ต้องแจ้งให้ชาวบ้านอื่น ๆ ทราบก่อน เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ว่ามิได้ไปปะโนยสัตว์
ของผู้ใดมา ถ้ามีผู้ใดรับควายหรือสัตว์อื่น ๆ มาโดยไม่ทราบว่าของผู้ใด และนำมาย่างกินก่อนจะ
แจ้งให้ชาวบ้านทราบ จะถูกลงโทษฐานเป็นขโมย²⁰⁶

อาชีพทางการเกษตรอีกอย่างหนึ่งของประชาชนล้านนาคือการประมงน้ำจืด ล้านนาเป็น²⁰⁷
อาณาจักรตอนในไม่มีแม่น้ำทะเล การจับปลาจึงต้องทำการแม่น้ำ สำคัญของ หนอง บึงค่าง ๆ และ²⁰⁸
ทำนาด้วยบริโภคในครอบครัวเท่านั้น สันนิษฐานว่า การจับปลาต้องขออนุญาตจากทางรัฐบาล
ก่อน มีฉะนั้น จะถือว่าลักทรัพย์ ในมั้งรายคาสต์ มีข้อความที่ระบุถึงโทษของผู้ที่ลักปลาไว้ดังนี้

“สัตว์น้ำมีดังนี้ สักกินปลาตะเพียนใหญ่ หมื่นน้ำ (12 กิโลกรัม) ขึ้นไป ศีริราชาตัวละ 50 เงิน
ใช้ 3 ตัว ปลาแซ่บ (ปลารูปจรเข้) ปลาหมู ปลาสวยงาม ห้าพันน้ำขึ้นไป ตัวละ 50 เงิน ใช้ตัว....”²⁰⁷

อาชีพที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การค้าขาย เชื่อว่า การค้าขายของล้านนาจะกระทำ
เป็น 2 ระดับ การค้าภายในอาณาจักรระดับหนึ่ง การค้าในระดับนี้คงกระทำโดยพากงานชาวไร่
ที่มีอาชีพทางเพาะปลูกนั้นเอง เป็นผู้นำผลิตผลของตนมาขายแลกเปลี่ยนกัน ในระดับหมู่บ้าน
ตำบล หรือเมืองใกล้เคียง รัฐบาลให้การส่งเสริมโดยการสร้างคลาดขึ้นสำหรับให้ประชาชนมา²⁰⁸
แลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า²⁰⁸ นอกจากนี้ ยังมีการค้าที่ทำกันต่างชาติ ผู้กระทำการค้าชนิดนี้ จะ
ต้องเป็นพ่อค้าโดยอาชีพ พ ragazzi นี้จะกร้านซื้อสินค้าของอาณาจักรล้านนาแล้วเดินทางรอบแรม²⁰⁹
ไปขายยังต่างเมืองเป็นเวลานาน ๆ แล้วจึงกร้านสินค้าของภัยนักอภิมหาภัยให้กับชาวล้านนา ในที่นี้
จึงจะขอพูดเฉพาะพวกราจพ่อค้าอาชีพเหล่านี้เท่านั้นก่อน

มีข้อความในมั้งรายคาสต์บางตอนที่อ่านแล้วทำให้ตีความได้ว่า รัฐบาลล้านนาได้จัดแยก
ประชาชนผู้มีอาชีพเป็นพ่อค้าที่เป็นบุคคลอักฤษุ่มหนึ่ง ไม่ได้ร่วมอยู่กับพวกไพรที่มีอาชีพเพาะปลูก
หรือเลี้ยงสัตว์ สันนิษฐานว่า ที่เป็นเช่นนี้ เพราะพ่อค้าส่วนใหญ่อาจเป็นผู้มีเชื้อสายต่างชาติ เช่น
อาจเป็นพม่า มอง หรือลาว ที่เข้ามาค้าขายเป็นประจำและตั้งถิ่นฐานอยู่มีลูกหลานกับชาวล้านนา
นอกจากนี้แล้ว พ่อค้าต้องเดินทางรอบแรมอยู่ไม่เป็นที่เป็นเวลานาน ๆ การจะใช้รัฐเมืองควบคุม
เหมือนดังที่ทำกับชาวนาชาวไร่คงจะไม่ได้ พ่อค้าจึงอาจได้รับการยกเว้นหน้าที่บังอย่าง เช่น
การเกณฑ์แรงงาน และขณะเดียวกันก็อาจต้องจ่ายภาษีบางอย่างเพิ่มเติมให้กับรัฐบาล

ข้อความที่แสดงว่า มีการจัดพ่อค้าไว้ต่างหากจากพวกไพรอื่น ๆ มีดังนี้

“หากผัวเป็นข้าของ ไพรหรือพ่อค้า หรือขุนหม้ายนา.....” และ “ข้าท้าวพระยาเสนาอมาตย์
หนึ่งทั้งงานมาพักที่ ไพรไทย พ่อค้า ข้าบุน ผู้ดีก็ได้ ให้พำไปส่ง.....”²⁰⁹

อีกตอนหนึ่ง ในมังรายศาสตร์แสดงว่า บุคคลที่ได้รับการยกเว้นในการเกณฑ์แรงงานคือ พวกราชบูร্জี พ่อค้า ชนชั้นกลาง สำหรับพวกราชบูร์จีและพ่อค้า น่าจะต้องเสียเงินให้กับรัฐบาล เป็นการทดแทนที่รัฐบาลอนุมัติให้เช่นนี้ เพื่อเปิดโอกาสให้พ่อค้าทำการค้าขายได้โดยสะดวก ข้อความในมังรายศาสตร์มีอยู่ดังนี้

“หายชาญมิใช่ผู้รับราชการแต่เป็นลูกศรร่วย (?) เกรนชี พ่อค้า ถูกชนชั้นกลาง และจะทิ้งเมียไปถึง 3 ปี ก็ให้หนูนั่งแต่งงานใหม่ได้.....”²¹⁰

ในการทำการค้านี้ บางที่พ่อค้าจะเข้าหันกับคนอื่น และทำงานร่วมกัน อาจเป็นสาเหตุให้วิวากันได้ ดังปรากฏในมังรายศาสตร์ว่า สาเหตุที่ก่อให้เกิดการวิวากันมีที่สำคัญอยู่ 16 ประการ แล้ว 1 ใน 16 ประการนี้ คือ “รวมทุกคนทำการค้าหากำไร”²¹¹

การค้าต่างเมืองต้องลงทุนมาก ต้องมีแรงงานมาก และเสี่ยงอันตรายจากใจและสัตว์ป่า รวมทั้งความทุรกันดาร บางที่พ่อค้าต้องไปว่าจ้างช่างของคนอื่นมาเป็นลูก手下ในการเดินทาง ดังข้อความต่อไปนี้

“มาตรฐาน จ้างช่างท่านไปค้าต่างเมือง โดยไม่บอกให้เจ้าของข้านั้นทราบ ข้านั้นตายหรือหลบหนีไปก็ได้ ให้ผู้จ้างชัดใช้ค่าตอบแทนชัวร์ทั้งสิ้น

ผิดปกติให้เจ้าของข้านั้นทราบ และเจ้าของยินยอมให้ไป ข้านั้นตายด้วยโรคก็ได้ หลบหนีใจรับสันม่าตายก็ได้ ถูกช้างเตือนแหงตาย รัวความชีวิตตายก็ได้ เสือหมีราชหนูบก็ได้ ข้านั้นคนอื่นไม่เป็นไร แต่มันตายก็ได้ กรณีเช่นนี้ อย่าว่าอะไรแก่ผู้จ้างเด็ด....”²¹²

นอกจากการเกษตรและการค้าขายแล้ว สันนิษฐานว่า อายุพันสำราญอีกประการหนึ่ง คือ ช่างฝีมือต่าง ๆ เช่น ช่างเหล็ก ช่างเงิน ช่างทอง ช่างปืน ช่างของเครื่องใช้ต่าง ๆ เป็นต้น งานช่างฝีมือนี้รัฐบาลสถานนาให้ความสนใจสนับสนุนเช่นกัน เพราะถือว่าเป็นทางที่จะเผยแพร่ความเจริญของอาณาจักรได้ ยกตัวอย่างเช่น ในสมัยพระยามังรายมีการประลองฝีมือช่างระหว่างอยุธยาและสถานนา ช่างสถานนาซึ่การโถม มีฝีมือในการเหลาหวยร้อยเริ่ม การใช้ชวนโถมผmut สร้างซื่อเสียงให้กับฝ่ายสถานนา นายช่างการโถมได้รับรางวัลให้ไปเป็นเจ้าเมืองเชียงแสน²¹³ ในสมัยพระยามังรายนี้ ทรงมีนโยบายส่งเสริมวิชาการในด้านช่างให้เป็นมรดกตกทอดไปยังลูกหลาน ทรงเห็นว่าช่างของสถานนายังมีประสบการณ์สูงช่างทางพม่าซึ่งเจริญมาเก่าแก่ก่อนสถานนาไม่ได้ พระยามังรายจึงทรงยกกำลังไปยังอังวะ แจ้งความประสงค์จะเอาช่างนานาชนิดจากอังวะมายังสถานนา ทางอังวะจึงทรงส่งช่างประเกทต่าง ๆ มาพร้อมกับทัพของพระยามังรายถึง 500 ครอบครัวด้วยกัน ช่างต่าง ๆ เหล่านี้ พระยามังรายให้ไปตั้งถิ่นฐานตามเมืองต่าง ๆ เพื่อให้เผยแพร่ความรู้ให้แก่ชาวสถานนา ดังนี้

“..... เจ้าพระยามังรายก็เอาร่องติดคำมาไว้เชียงตุง ช่างห้องกับพวกราษฎรบ้านมาไว้เชียงแสน เอาช่างเครื่องช่างเหล็ก ช่างทอง มาให้กุมกาม ช่างหั้งหลายจึงมีมา กับบ้านเมือง เมืองล้านนาต่อเท่าบัดนี้แล .....

เชื่อได้ว่า ชาวสถานนาโดยทั่ว ๆ ไป คงมีฐานะความเป็นอยู่ในสภาพดี ไม่แร้นแค้น เนื่องจากที่ดิน ดินพื้นอาศาของสถานนาที่อำนวยในด้านการเพาะปลูกในระดับที่น่าพอใจ ตลอดจนรัฐบาลเอง

ก็มีนโยบายสนับสนุนการประกอบอาชีพของประชาชนหลายต่อหลายประการตามที่กล่าวมาแล้ว แต่กระนั้นก็ต้องมีการเวลาล่วงเลยไปนานเข้า จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น แต่ที่ดินยังไม่เพียงพอ จึงปรากฏว่า มีจำนวนประชากรจำนวนหนึ่งไม่มีที่ดินจะทำกิน นอกจากนี้ บางที่อาจมีการเกษตร แรงงานประชาชนไปเป็นเวลานาน ๆ เพราะสถานะมีศักดิ์ให้ญ่อยู่เกือบตลอดเวลา ทำให้ประชาชนไม่มีเวลาทำงานทางของตน ฐานะของประชาชนส่วนหนึ่งจึงแร้นแค้น เป็นหนี้เป็นสิน ถึงขนาด เอาตัวไม่รอด ต้องขายตัวเป็นข้าก็มี ความแร้นแค้นนี้ ส่วนหนึ่งก็อาจเป็นเพราะประชาชนนั้นไม่มีความอุดหนะ หรืออาจเกิดจากการค้ายาจากทุน ญาติ ใจร้อน ฯลฯ ก็มี หลักฐานในมังรายศาสตร์ที่แสดงว่า ไฟร์ส่วนหนึ่งมีความยากจน มีหนี้สินและบางรายถึงกับต้องขายตัวเป็นข้าพากเจ้าขุน มูลนายหรือข้าลูกเมียชาระหนี้สินมีดังนี้

ไฟร์บางคนตกยากต้องมาภูยืมเงินจากขุนผู้เป็นนาย รัฐบาลพยายามช่วยไฟร์เหล่านี้ โดยออกกฎหมายให้ขุน ไฟร์ภูยืมโดยไม่คิดดอกเบี้ยในระยะ 3 ปีแรก

ไฟร์ตกยากบางคน ยอมขายตัวเป็นข้าของเจ้าขุนดังนี้

“มาตรา 1 เดิมเป็นไฟร์เอาตัวไม่รอด จึงเข้าไปเป็นข้าของขุนท้าวพระยา ต่อมหาพ่อแม่พี่น้อง ผู้เป็นไฟร์ตาย โดยไม่ได้สั่งเสียเรื่องมรดกไว้ หากมันจะไปขอรับมรดก ไม่ควรให้รับ ยกเว้นกรณีที่ผู้ตายสั่งให้ไว้..... เพราะว่ามันเอาตัวไม่รอด จะผลอยพาพี่น้องอื่นล้มลงไปด้วย”²¹⁶

อีกตอนหนึ่งในมังรายศาสตร์ ระบุไว้ว่า ไฟร์บางคนยอมตัวเป็นข้ากับพวากขุน แต่มีไฟร์ 4 ชนิดที่บุนไม่ควรรับเอาเป็นข้า ไฟร์ชนิดนี้ก็คือ

“.....ผู้มีหนี้สินมาก ไม่มีทางชำระหนี้ จะหนี้ไปเป็นข้าขุน เพื่อให้พ้นหนี้.....”²¹⁷

ไฟร์บางคนถูกเกณฑ์มารับราชการ แต่มีหนี้สินมาก ไม่มีเวลาทำงานชำระหนี้ กว่าหมาย ได้หากางช่วยแบ่งเบาจำนวนดอกเบี้ย และถ้าไฟร์ยังไม่มีเงินใช้ก็ให้ข้าลูกชาระหนี้ ดังนี้

“มาตรา 1 ไฟร์คนประจำหอกหรือเครื่อง (อาวุธ) เป็นหนี้ท่านค้างชำระดอกเบี้ยมากมายนัก ดอกเบี้ยส่วนที่ใช้ไปแล้วเท่าใด ก็ให้เป็นไปตามนั้น ดอกเบี้ยส่วนที่ค้างอยู่ให้คิดได้ไม่เกินเงินที่กู้มา ถ้าไม่มีเงินใช้และมีลูก ให้ขายลูกใช้หนี้ ปล่อยพ่อแม่ให้เป็นผลหลอก อย่าให้ขาดราชการบ้านเมือง.... ถ้าไม่มีลูกให้เอานาขุน (?) ใช้....”²¹⁸

เมื่อปรากฏว่า ประชาชนที่เป็นหนี้มีจำนวนไม่น้อย เช่นนี้ รัฐบาลจึงต้องออกกฎหมายควบคุมเรื่องเกี่ยวกับการภูยืมและให้ความยุติธรรมแก่ลูกหนี้ไว้อย่างรัดกุม เช่น ถ้าสามีหรือพ่อแม่ไปภูหนี้เรื่องเดียวกันที่ภารยาและลูกหลานไม่ทราบเรื่อง หากคนภูตายไป ภารยาและลูกหลานไม่ต้องรับผิดชอบ กว่าหมายบัญญัติว่า ถ้าลูกหนี้ค้างดอกเบี้ยเป็นจำนวนมาก เจ้าหนี้จะคิดดอกเบี้ยเกินกว่าเงินต้นไม่ได้ และถ้าเจ้าหนี้ทำร้ายร่างกายลูกหนี้ที่ค้างชำระเงิน ก็เป็นอันว่า ลูกหนี้คนนั้นไม่ต้องใช้ดอกเบี้ย ใช้แต่เงินต้นเท่านั้นเป็นต้น²¹⁹

สิกธิเสรีภาพของไฟร์

แม้ว่าไฟร์จะมีฐานะทางสังคมต่ำกว่าพวากเจ้านายและขุนนาง แต่รัฐบาลลามนา ก็ได้แลเห็น ความสำคัญของไฟร์และให้สิกธิแก่ไฟร์อย่างพอดี รัฐบาลลามนาต้องการแรงงานของไฟร์

ในทางทหาร การก่อสร้าง และเศรษฐกิจเป็นอันมาก จึงมีนโยบายดูแลไฟรให้มีความเป็นอยู่ที่ดี ให้สิทธิ์ต่าง ๆ แก่ไฟร และช่วยเหลือไฟรในการต่าง ๆ เช่นในการประกบอาชีพ ตั้งที่ได้ ก่อสร้างแล้วข้างต้น ทั้งนี้เพื่อให้ไฟรสามารถซ่อมแซมและให้ความร่วมมือแก่ทางรัฐบาลได้อย่างมีประสิทธิภาพ สิทธิและฐานะความเป็นอยู่ทางสังคมของพวกร้านนา ถ้ายกลงกับไฟรของ ศุภโภคเป็นอันมาก

หลักฐานที่แสดงว่า รัฐบาลล้านนาให้ความสำคัญแก่ไฟรมีปรากฏอยู่หลายแห่งในมังรายศาสตร์ ดังนี้ เช่น

“ไฟรไทยเป็นผู้สร้างบ้านสร้างเมือง ไร่นา ให้เป็นผืนเมือง”²²⁰ และ “..... โบราณกล่าวว่า หัวพระยาครองเมืองได้ก็ด้วยไฟร และไฟรก็หายากนัก ไม่ควรบังคับไฟรมาเป็นข้าพระเหตุนี้ .....”²²¹ เป็นต้น

เมื่อรัฐบาลเห็นความสำคัญของไฟรแล้ว จึงพยายามจัดระบบการปกครองที่จะอำนวย ความสุขให้ไฟร และในขณะเดียวกันก็สามารถควบคุมแรงงานของไฟรมาใช้ได้ตามที่ต้องการ รัฐบาลก็มีนโยบายสำคัญว่า พวกรเข้าบุนมูลนายจะต้องทำการปกครองเพื่อความผาสุกของไฟร จะเห็นได้จากคำอวย่างต่าง ๆ ที่ได้ยกมาให้ดูแล้ว ในหัวข้อที่ว่าด้วยหน้าที่ของพวกรเข้านายและบุนนาง ชั้นสูง นอกจากมีในตอนห้ามของกฎหมายมังราย ซึ่งเป็นการสรุปในท้ายเล่มเพื่อเน้นให้พวกรเข้าราชการ ยังมีมังรายศาสตร์เป็นหลักปฏิบัตินั้น ก็ให้เหตุผลว่า เพื่อให้รัฐบาลล้านนาได้สร้างความเจริญ แก่บ้านเมืองและเพื่อสามารถปกครองไฟรให้อยู่ในความสุข ดังมีข้อความต่อไปนี้

“ผู้จัดพิจารณาปกครองบ้านเมือง (แต่งบ้านปองเมือง) แทนหัวพระยาให้ฉุณจำเริญแก่ บ้านเมืองแห่งท้าวพระยา ให้ไฟรไทยอยู่สุขสำราญชุ่มหวาน พิงปฐบัติตามคลอง อาณาจักร (-กฎหมาย) หลักคำอันนี้เด็ด ....”²²²

เพื่อให้ไฟรมีฐานะความเป็นอยู่ดี รัฐบาลล้านนาได้ให้สิทธิ์และเสรีภาพแก่ไฟรไว้หลาย ประการ เช่น ไฟรมีสิทธิ์ที่จะได้รับการคุ้มครองป้องกันในการประกบอาชีพทั้งหลาย (ตามที่อ้าง ที่ได้กล่าวไว้แล้วในหัวข้อว่าด้วยการประกบอาชีพของไฟร) ไฟรมีสิทธิ์ในทรัพย์สินทั้งปวงที่หามาได้ และสามารถยกทอดเป็นมรดกได้ ข้าราชการต้องดูแลให้การแบ่งทรัพย์สินเป็นไปตาม พินัยกรรมของผู้ตาย ข้อความในมังรายศาสตร์ที่แสดงถึงสิทธิ์ในทรัพย์สินของประชาชนล้านนา มีดังนี้

“ลักษณะพ่อแม่บุญญาทาย หากสั่งเสียให้แบ่งมรดกให้ลูก ให้ข้าหาญเชยประการได้ก็ตี ก็ควรทำตามผู้ตายสั่งทุกประการ เพราะเหตุว่า ทรัพย์สมบัตินั้นเป็นของผู้ตายทั้งสิ้น”²²³

ประชาชนมีสิทธิ์ในเคหสถานของตน เจ้าของบ้านมีสิทธิ์ผ่าผู้ที่อหอกดามมาถึงท่ออยู่ของตน หรือผู้ที่ลอบมาบ้านของตนโดยกาลเวลาได้ตามกฎหมาย ทั้งยังมีสิทธิ์ผ่าผู้ร้ายในขณะที่มาชัดทุบ บ้านเรือนตอนกลางคืนได้ทันที²²⁴

ประชาชนล้านนาจึงมีสิทธิ์ได้รับความยุติธรรมจากกฎหมายดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า บรรดา เจ้าบุนมูลนายซึ่งมีอำนาจหน้าที่ดูแลปกครองไฟร ก็จะต้องอยู่ใต้กฎหมาย ซึ่งบังคับมิให้ใช้อำนาจ

รังแกให้ได้ตามใจชอบ ในการพิพากษาด้วยความต่าง ๆ ผู้พิพากษาต้องตัดสินด้วยความยุติธรรม คดีที่เชื่อว่าตัดสินด้วยความไม่ยุติธรรม ต้องมีการรื้อฟื้นไปตัดสินใหม่ ลักษณะการตัดสินความที่ไม่ถูกต้องและต้องตัดสินใหม่มีอยู่ 8 ประการดังนี้คือ

“.... 1. ตัดสินโดยใช้อำนาจอาชญากรรมแห่ง 2. ตัดสินเพื่อเบียดเบี้ยนเอาด้วยสูญเสียท่าน 3. ตัดสินโดยผู้หงстер์ 4. ตัดสินในเวลากลางคืน 5. ตัดสินที่บ้านของผู้ตัดสิน 6. ตัดสินในบ้านที่รกร้าง (ที่สวัสดิ์) 7. ตัดสินโดยผู้ที่เป็นศัตรูกับคู่ความ (เจ้าความ) 8. ตัดสินโดยนายของคู่ความฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด”²²⁵

สิทธิต่าง ๆ ที่ก่อสร้างนี้ทั้งหมด เป็นสิทธิที่ให้พร้อมกับพวกเจ้าขุนนางถูกละเมิดก็จะกับข้าไว้อวย่างน่าพอใจ มีเสรีภาพอิกร่านาประการ เมื่อนั้นดังประชาชนสุโภทัย เช่นเสรีภาพในกรรไทร์สิน (ที่จะยกให้ผู้ใดก็ได้) เสรีภาพในการปกครองอาชีพ เสรีภาพในการแสวงหาความสุข ฯลฯ

ข้า หรือกาสของลานนา

ลานนามีข้าเป็นเดียวกับสุโภทัย เอกสารของลานนาให้รายละเอียดเกี่ยวกับข้าไว้อวย่างน่าพอใจ ชนิดของข้าหรือกาส ในมังรายศาสตร์ แบ่งออกเป็น 5 ชนิดด้วยกัน ดังนี้คือ

“ลักษณะข้ามี 5 จำพวกคือ ชือดัวข้าวของ 1 สูกข้าวหงстер์ 2 มองดัวเป็นข้า 3 ฉบายด้วยความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งจึงเป็นข้า 4 ข้อยมาเป็นข้า 5 นอกจากเหตุ 5 ประการนี้ไม่ควรเอา มาเป็นข้า”²²⁶

ข้าชนิดที่ 1 คือ ข้าที่ได้มาจากการซื้อ น้ำจะเทียนกับทางอุธยา กีตรกับทางสินໄต์ นั่นเอง ข้าชนิดนี้ ส่วนใหญ่คงเป็นไฟร์มาก่อน แล้วเอาตัวไม่รอด ตามที่กล่าวแล้วข้างต้น จึงขายตัวเอง หรือมิเช่นนั้นก็ขายสูกเสียเป็นข้า

ข้าชนิดที่ 2 ตรงกับทางในเรือนเบี้ยของอุธยา คือ ผู้ที่ต้องเป็นทางเพราะมีบิตามารดา เป็นทาง เหตุที่ทางลานนาเน้นเฉพาะผู้ที่เป็นสูกของข้าหงสเตอร์ ก็เพราะว่า ทางรัฐบาลมีนโยบายที่จะรักษาจำนวนไฟร์ไว้ ไม่ให้กล้ายเป็นข้ามากเกินไป จะนั้น สำหากข้าขายไปได้กับไฟร์หงสเตอร์ ก็ไม่ให้ ซึ่ว่า สูกของข้าขายเป็นข้าไปด้วย แต่ให้เป็นไฟร์ตามมารดาจะได้ใช้เป็นกำลังสร้างบ้านสร้างเมือง ในอนาคต สาเหตุอีกประการหนึ่งก็คงเนื่องมาจากว่า ส่วนใหญ่แล้วมารดาเป็นผู้คุ้มครองสูกมา แต่เล็กแต่น้อย ก็ควรจะให้สูกนั้นอยู่ในสังกัดของมารดา มิเช่นนั้น เด็กจะไม่ได้รับการประคับประหงມอาจเสียชีวิตได้ ในการนี้เช่นนี้ หากพ่อเป็นไฟร์ แม้เป็นข้า สูกที่เกิดมาก็ต้องเป็นข้าตามแม่ แต่สูกมีสิทธิได้รับมรดกจากพ่อด้วย

ข้าชนิดที่ 3 คือ ผู้ที่ยอมเป็นข้าด้วยใจสมัคร ข้าชนิดนี้ อาจเทียนได้กับทางที่ได้เลี้ยงไว้ในยามข้าวายากหมากแพลงของทางอุธยา เดินข้าที่ยอมมอบตัวนั้นคงเป็นไฟร์อยู่ก่อน แต่เอาตัวไม่รอด หรืออาจต้องการหนึ่งงานราชการ ก็เลยยอมตัวเป็นข้าของพวกเจ้าขุนนางถูกละเมิดอีน ๆ ที่จะเลี้ยงดูข้านั้นให้สบายได้ตามสมควร

ข้าชนิดที่ 4 เทียนได้กับกาสของอุธยชนิดหนึ่งคือ ทางที่ได้มาด้วยการช่วยให้พันโภชปรับ เมื่อผู้ต้องโภชไม่มีกำลังความสามารถช่วยโภชปรับนั้นได้ จึงขอความช่วยเหลือจากผู้มีฐานะดี

ให้เสียค่าปรับแทนให้ แล้วตนเองยอมเป็นข้าของผู้นั้น

ข้านิดที่ 5 คือ ข้อymาเป็นข้านี้ เชื่อได้ว่า ตรงกับทางเชลยนั่นเอง ในหนังสือสำเนาพิมพ์เมืองเชียงใหม่ มีข้อความบางตอนที่แสดงให้รู้ว่า ข้าที่ข้อยานี้ เป็นข้าที่ได้จากพวกเชลยศึกคือทางถนนเจ็บกุมมาได้นั่นเอง ดังทัวอย่างดังนี้

ในสมัยพระยาติโลกราชแห่งล้านนา ท้าพญวนมาโจมตีเมืองน่าน แต่กองทัพล้านนาต้องห้าพญวนถอนออกไปได้ และทางถนนเจ็บได้เชลยญวน (แก้ว) เป็นอันมาก พระยาติโลกราชโปรดฯ ให้ส่งเชลยญวนบางส่วนไปเป็นบรรณาการแต่จักรพรรดิจีน ข้อความในสำเนามีดังนี้

“แล้วเจ้าพระยาติโลกราชร้าวีงว่า ควรทืออาภรรันได้มาเป็นข้อยันนี้ ไปถวายแก่เจ้าลุ่มฟ้า (คำเรียกพระจักรพรรดิจีน) และว่าอันจึงทือแต่งอาข้อยไปถวายแก่เจ้าลุ่มฟ้า.....”

และทุกของถนนได้ทราบทูลจักรพรรดิจีนตอนหนึ่งว่า

“..... ท้าวขา ก่านผู้กินเมืองน่านมีรีบล 40,000 ออกตั้งอาแพลแก่ตามากนัก ท้าวขา ก่าน ทือตัดเอาหัวมาถวายแก่ท้าวเจ้าถนนก็มากนัก ได้มาเป็นข้อยก็มากนัก .....”²²⁷

ข้อความอักษรตอนหนึ่งในสำเนาพิมพ์เมืองเชียงใหม่ที่แสดงว่า ข้อยหมายถึงเชลยศึกที่จับมาได้และอยู่ในฐานะทางเชลย เป็นข้อความที่เกี่ยวกับการที่ทางถนนราฐกรานเมืองสุโขทัยและราชเลียงในปีรำนาคน พ.ศ. 2057 และได้คาดตั้งชื่อเมืองไปเป็นเชลยได้ประมาณ 20 คน ดังนี้

“ปีกานเส็คศักราช 876 ตัว เดือน ๘ หมื่นปีงี่กับหมื่นสี่ไปหลอนชาวสุโขทัยและชาวราชเลียง ให้ข้ออัญญา 20 คน ได้ชาวราชเลียงมาเป็นข้อยกปีเดียวันนั้น....”²²⁸

การแบ่งข้าออกเป็น 5 ประเภทดังกล่าวข้างต้นนี้ เป็นการแบ่งจากวิธีที่ได้ข้านั้นมา ว่านำมานาเป็นข้าด้วยวิธีการชนิดใด มากกว่าที่จะแบ่งตามลักษณะความเป็นอยู่หรือลักษณะการทำงานของข้า ข้าทั้ง 5 ประเภทนี้ก็คงมีความเป็นอยู่และต้องทำงานในลักษณะเดียวกันเอง แต่การศึกษาเอกสารของถนนทำให้เห็นว่าข้าทั้ง 5 ประเภทนี้ยังมีการจัดแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายด้วยคือ แบ่งเป็นข้าของหลวง หรือข้าของพระมหาภัตตริย์และเจ้านายทุนนานาชั้นสูง ซึ่งในเอกสารถนนเรียกว่า ข้าของหัวพระยา และอีกฝ่ายหนึ่งคือ ข้าของเอกชน เช่น ข้าของพวกราช พ่อค้าและของขุนนาง ข้าผู้น้อย การแบ่งข้าออกเป็นสองฝ่ายดังที่กล่าวมานั้น เน่าใจว่า เพื่อเป็นทางที่จะทราบถึงกำลังคนของฝ่ายพระมหาภัตตริย์ และฝ่ายของเอกชน ทั้งนี้เพื่อจะได้จัดสรรกำลังข้าของหัวสองฝ่ายให้พอเหมาะสมพอควร เห็นได้จากการกฎหมายถนนที่กำหนดให้หลักปฏิบัติเกี่ยวกับสูกของข้าของหลวง และสูกของข้าของเอกชนไม่เหมือนกัน ฐานะความเป็นอยู่ต่าง ๆ ของข้าทั้งสองฝ่ายนี้ จะแตกต่างกันหรือไม่นั้นยังไม่สามารถยืนยันได้ แต่สันนิษฐานว่า คงจะไม่แตกต่างกันมากนัก เพราะกฎหมายทั้งหลายที่บังคับไว้เกี่ยวกับข้านั้น ส่วนใหญ่สำคัญไม่นับเรื่องสูกของข้าแล้วก็ใช้บังคับข้าทั้งหมดมิได้ แนบมากว่าเป็นข้าหลวงหรือข้าเอกชน

ข้อความในมังรายศาสตร์แสดงว่ามีการแบ่งข้าออกเป็น 2 ฝ่ายคือข้าของหลวง และข้าของเอกชน และให้จัดสรรเรื่องสูกของข้าเหล่านี้ แตกต่างกันไป มีอยู่ดังนี้

ข้าของหลวง คือเป็นข้าชายไปอยู่กินกับไฟรทัญ มีลูกเท่าได้ให้เป็นของแม่ แต่ภายหลัง

เปลี่ยนแปลงใหม่ว่า ให้แบ่งให้เป็นข้ากับพ่อ 1 คน ส่วนข้าชายที่เป็นข้าของเอกสารและข้าชายนี้ เป็นได้ภารรยาเป็นไฟร์ ลูกทั้งหมดต้องให้เป็นสิทธิของแม่ไฟร์ทั้งสิ้น ข้อความมีดังนี้

“มาตรา 1 ข้าของหัวบ่าวของพระยาเสนาอามาตย์ไปอยู่กินกับไฟร์ หากมีลูก 3 คน ให้อยู่ เป็นไฟร์กับแม่ 2 คน ไปเป็นข้ากับพ่อคนหนึ่ง .... หากข้าผู้เป็นพ่อตายที่เรือนไฟร์ ก็ให้คืนแต่ เงินที่นำมาแต่งงานเข้าพระคลัง เงินส่วนที่จ่ายไปแล้วให้เรียกคืน มองลูกไว้ให้เป็นไฟร์กับแม่

หากผัวเป็นข้าของไฟร์ หรือของพ่อค้าหรือบุนหมานา น้ำใจให้เป็นข้าของหลวง เมื่อไปอยู่กิน กับไฟร์แล้วหากจะหย่ากัน ให้คืนแต่เง้าของที่นำมาแต่งงาน มองลูกทุกคนไว้กับแม่ แม้เมียตาย ก็อย่าพาลูกไปบ้านที่พักอยู่เดิม.....”²²⁹

ความแตกต่างระหว่างข้าของหลวงและข้าของเอกสารอีกประการก็คือ เมื่อมีผู้มาชี้อื้ข้า (มีการนำข้าได้ทั้งของข้าของหลวงและของเอกสาร) หากพบภายหลังว่า ข้านั้นไม่สมประกอบ เช่น เป็นบัวหรือตาฟาง ให้นำมาคืนเจ้าของข้าเดิมได้ สำะเป็นข้าเอกสาร ให้นำมาคืนได้ในระยะเวลา 1 เดือน เกินหนึ่งเดือนไปแล้วคืนไม่ได้ แต่ถ้าเป็นข้าของหลวง นำมาคืนได้โดยไม่มีกำหนดเวลา²³⁰

การซื้อขายข้า เจ้าของข้ามีสิทธิขายข้าต่อไปได้อีก แต่จะมีข้อกำหนดเรื่องค่าตัวข้าไว้ประการใด ไม่มีหลักฐาน ผู้ซื้อข้าไปแล้ว จะนำมายากคืนเจ้าของเก่าอีกไม่ได้ ยกเว้นว่าข้าที่ซื้อไปนั้นไม่สม ประกอบ หรืออาจก่ออันตรายได้ ด้วยสาเหตุดังต่อไปนี้คือ

“มาตรา 1 การซื้อข้าคนจากกันแล้ว จะขอขายคืนได้กรณีเป็นบ่า 1 ตาฟาง 1 เป็นหมวด ยาพิษ (ช่างวัน) 1 เป็นกระสือ 1 เป็นครง (ฉบับนอตองว่า เป็นกง- ผีโพง? ชอนกินของโสโตรก เป็นได้ทั้งชายและหญิง) 1 เป็นชราวย่อง 1 ร่างผีปอบ (รูปปอบ) 1 รูรอง 1 เป็นความ 1 เป็นนิ่ว 1 เป็นแซ 1 เป็นม่อง (มองคร่อ) 1 เป็นตะคริว 1 สาเหตุเหล่านี้ให้บอกคืนได้ภายในหนึ่งเดือน แต่ ถ้าเป็นข้าของหลวงก็ตี ลักษณะกายภาพก็ตี แม้นานเท่าใดก็ให้บอกคืนได้ สาเหตุเหล่านี้ยอมให้บอกคืน ได้ เพราะมองด้วยตาไม่เห็น เหตุอื่นนอกจากนี้อกว่าหนึ่ง ความสามารถของเห็นได้ ไม่ควรให้บอกคืน เพราเวเหตุนั้น”²³¹

นอกจากนี้ ในการที่ไฟร์จะมายกตัว หรือมอบตัวให้เป็นข้าของบุน รัฐบาลได้กำหนด ข้อที่บุนพึงระวังไว้ด้วยคือมิให้ไฟร์บ้างชนิดเข้ามาเป็นข้าเพราจะจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนหรือ มีปัญหาอย่างมากตามมาได้ ไฟร์ที่บุนไม่ควรรับมาเป็นข้ามีดังต่อไปนี้

“บุนไม่ควรรับไฟร์ 4 ประเกณ์ไปเป็นข้า คือ 1. ผู้มีหนี้สินมาก 2. ผู้กำลังจะแพ้ความ 3. ผู้เป็นโจรแย่งชิงผ้าคนลักข้าวของท่าน 4. ผู้ลั่งทั้งราชการ”²³²

บทบาทความสำคัญของข้า

ข้าเป็นกำลังแรงงานของผู้เป็นนาย นายต้องการใช้ข้าทำงานในที่ดิน หรืองานก่อสร้าง ตลอดจนการค้าขายต่าง ๆ ซึ่งจะนำรายได้มาให้แก่นายเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นายที่ เป็นเจ้านายและบุนนางข้าผู้ใหญ่ ที่ไม่มีความสามารถไว้โภนาด้วยตนเอง ดังนั้นจึงถือว่า ข้าเป็นทรัพย์สิน อันสำคัญส่วนหนึ่งของผู้เป็นนาย และทรัพย์สินส่วนนี้มีปริมาณจำกัด จึงปรากฏว่ามีการแย่งชิง สักตัวข้ากันเป็นอยครั้ง จนรัฐบาลต้องออกกฎหมายควบคุมและลงโทษผู้ลักข้าวของคนอื่นไว้รุนแรง

ถึงตายได้ แม่บังคนจะไม่มีเจตนาลักพาข้าของคนอื่นมาไว้บ้านตน แต่ให้ที่พักอาศัยแก่ข้าที่หลบหนีมา ก็มีโทษอย่างรุนแรงเช่นกัน ทั้งนี้เพราะการสูญเสียข้าจะทำให้ผู้เป็นนายสูญเสียผลประโยชน์และได้รับความเดือดร้อนมากมาย กฎหมายรุนแรงเกี่ยวกับการลักข้ามี จะเห็นว่าเป็นลักษณะเดียวกับ กฎหมายของสูโรห์เรื่องการลักข้ามเช่นกัน ในมังรายศาสตร์มีกฎหมายที่ว่าด้วยโทษของผู้ลักข้ามโดยข้าและให้ที่พักแก่ข้าที่หลบหนีไว้หลายประการด้วยกัน ดังนี้

กฎหมายลงโทษหนักสำหรับผู้ที่ลักข้าของหลวง คือข้าของท้าพระยาเสนาอมาธย ในระยะแรก ผู้ใดลักเอาตัวข้าของท้าพระยามาพักที่บ้านมีโทษถึงตายที่เดียว แต่ต่อมาโทษลดลง เป็นให้พาไปส่งคืนภายใน 3 วัน ถ้าเลยกำหนดไปแล้วจะถูกปรับ 110 เงิน และถ้าเข้าบ้านผู้รับข้ามันไว้ไม่ไปแจ้งความ พวขันนั้นทำความผิด โทษถึงประหาร เจ้าบ้านก็ทราบแต่ยังรับไว้ เจ้าบ้านก็มีโทษถึงประหารด้วย ข้อความในมังรายศาสตร์มีดังนี้

ในชั้นแรกโทษถึงตาย มีข้อความกล่าวไว้ดังนี้

“ผู้กระทำผิดร้ายแรงควรประหารชีวิต มีดังต่อไปนี้ 1. ฆ่าผู้ไม่มีความผิด 2. เกาะกุม สูกท่านหรือข้าท่านไปปะน่าเอกสารพย 3. ทำลายภูมิทัศน์พระพุทธรูป 4. รุกล้ำที่ (ผูกทาง ผ่าทาง) 5. ชิงทรัพย์ท่าน (ครุณท่าน) 6. รับผู้คน (แก้วหาญข้า) ของท้าพระยามาพักในบ้าน 7. ลักของพระสงฆ์ 8. สูกฆ่าพ่อ 9. สูกฆ่าแม่ 10. น้องฆ่าพี่ 11. ผ่าเจ้า 12. เมียฆ่าผัว”²³³

ต่อมาภายหลัง เมื่อโทษลดลง มีข้อความอยู่ดังนี้

“มาตรา 1 ข้าท้าพระยาเสนาอมาธยหนึ่งทิ้งงานมา มาพักที่ไฟร์ไทย พ่อค้า ข้าบุนผู้ใดก็ต้องให้พาไปส่ง อย่าให้พ้น 3 วัน หรือส่งช้าไปก็ไม่ตำหนิ ผิดล่วงเลยพ้น 3 วัน ไม่บอกให้เพื่อนบ้าน นายบ้านรู้ ให้ใหม้มัน 110 เงิน

ผิดพ้น 3 วันก็ต้องไม่พ้น 3 วันก็ต้องข้าผู้นั้นเคยเป็นคนร้ายปล้นท่านแต่ก่อน เจ้าเรือนทราบว่า เป็นคนร้าย แต่ยอมให้พักที่บ้านดังนั้นโทษคนร้ายควรถึงตาย เจ้าเรือนก็ควรถึงตายด้วย หากโทษคนร้ายควรเป็นเจ้าเรือนก็ควรเป็นด้วย ผิดเกิน 3 วัน แล้วจึงมาบอกว่าที่ไปพักที่บ้านนั้น ข้าผู้นั้นเป็นคนร้ายไปปะไม่ย่องท่าน อันจะต้องเสียสินใช้คืนเท่าราคา ให้ผู้ไม่โดยและเจ้าเรือนจะใช้คืนจะครึ่ง และให้ตีราคากำมารวมกับโทษที่ให้ข้าของท่านมาพักที่เรือนให้ใหม่ 110 เงิน.....”²³⁴

ถ้าลักโน้มข้าของเอกสารหรือให้ที่พักแก่ข้าเอกสารที่หลบหนีมา มีโทษหนักเช่นกัน แต่ยังเบากว่าลักข้าของหลวง ในมังรายศาสตร์มีบทกำหนดโทษไว้ดังนี้

“มาตรา 1 ข้าหากท่านหนึ่งไปอยู่ด้วยผู้ใด ถึง 3 วัน โดยไม่บอกเพื่อนบ้านให้รู้ ถือว่ามันไปยังท่านให้ใหม้มันเท่าราคาก้าหากานนั้น ผิดก็ต้องเพื่อนบ้านและเจ้าบุนให้รู้ก็ให้คิดค่าข้าวได้วันละ 400 เเบี้ย ผู้ใดที่อยู่เจ้ายังข้า ให้นำตัวมันไปส่งคืน ถ้าไม่ส่งคืน ข้าของท่านตายเพราะถูกผูกคอ หรือแทงคอตายก็ต้อง ใจฆ่าเสียก็ต้อง หรือแอบหนีไปที่อื่นก็ต้อง ให้เจ้าบ้านใช้เงินแทนครึ่งหนึ่งของ ราคากาานนั้น....”²³⁵

โทษของผู้ที่ซิงเอกสารสูญเมียของคนอื่นไปมีดังนี้

“ผู้ใดซิง (ยาด) เอาสูญเมียข้าคนวัวความท่านไป ให้ใหม่ 110 เงิน ผิวิงเอาสูญเมียข้าคนไป

โดยไม่ผูกมัดให้ใหม่ 220 เงิน ผูกมัดไป ให้ใหม่ 330 เงิน ผิดทางไป ? (- ใต้ส่วน หรือจะเป็นได้ ก็หนึ่ง 2 ที่ 3 ที่ไม่มา ให้บอกเจ้าหน้าที่ชวนให้ลงจังการซึ่งເອງ”²³⁶

ลักษณะของนายหน้าอื้าและความรับผิดชอบของนายเกี่ยวกับข้อของตน

ข้านี้ถือว่าเป็นทรัพย์สินของนาย นายมีสิทธิจะใช้ข้าทำงานต่าง ๆ ให้ตามความประสงค์ และบางที่นายก็จะให้ข้าไปรับจ้างทำงานให้คนอื่น ค่าจ้างนั้นก็เป็นรายได้ของนาย นายอาจแบ่งให้ข้าบ้างก็ได้ คระจะจ้างข้าไปทำงาน ต้องได้รับอนุญาตจากนายก่อน งานที่นายให้ข้าไปรับจ้างท่านี้ มีหลายประเภท เช่น ขันตันหมาก แบบหาม หรือไปบนของให้พ่อค้าในการเดินทางไปค้าขาย ต่างเมือง²³⁷ งานที่พวากษากจ้างไปทำนี้ ส่วนใหญ่เป็นงานอันตราย ต้องใช้แรงมาก ซึ่งพวากษาก ไม่กล้าทำหรือทำไม่ได้

เรื่องการให้ข้าไปรับจ้างทำงานนี้ ในมังรายศาสตร์ กล่าวถึงงานขันตันหมากไว้มากที่สุด และเรื่องที่ข้าตกลั้นหมากตายมากที่สุด ถ้าใครมาว่าจ้างข้าไปทำงานและข้าตายขณะทำงาน ผู้ว่าจ้าง ต้องช่วยทำความสะอาด และถ้าไม่ตาย ผู้ว่าจ้างต้องช่วยค่ารักษาข้านั้นครึ่งหนึ่ง แต่ถ้าเจ้าของข้าเป็นคน ส่งให้ข้าออกไปรับจ้างเอง ถ้าข้าได้รับอุบัติเหตุถึงตาย เจ้าของข้าต้องออกค่าทำศพ แต่ถ้าข้าพิyying แต่เงิน ให้ผู้จ้างช่วยออกค่ารักษาครึ่งหนึ่งด้วย มีบอยครั้งที่มีคนแอบว่าจ้างข้าไปทำงานโดยไม่ได้ บอกให้เจ้าของข้าทราบ ถ้าข้าได้รับอุบัติเหตุหรือถูกฆ่าตาย ผู้จ้างต้องชดใช้ค่าตัวข้านั้นให้กับเจ้าของข้า ในมังรายศาสตร์ มีข้อความเกี่ยวกับการจ้างข้าไปขันตันหมากไว้ดังนี้คือ

“เจ้าให้ข้าไปรับจ้าง (กินจ้าง) ขันตันหมากท่าน ตันหมากหักหรือไม่หัก แต่ตกลั้นไม่มตาย ให้เจ้าจ้างเจ้าหมากเผาไฟ ผิข้านั้นไม่ตาย ให้ผู้จ้างช่วยค่ารักษาพยาบาลครึ่งหนึ่ง”²³⁸

“เจ้าของตันหมากไปว่าจ้างท่านต่อเจ้าคน เจ้าคนก็ยอมให้ไป ข้ามันหากตกตันหมากตาย ให้ผู้จ้างเผาไฟให้ ผิข้านั้นเจ็บป่วยไม่ตาย ให้ผู้จ้างช่วยค่ารักษาพยาบาลครึ่งหนึ่ง”

“มาตรา 1 มันแอบจ้างหรือawanข้าท่านไปขันตันหมากโดยไม่แจ้งให้เจ้าของข้านั้นทราบ หากข้าท่านตกตันหมากตาย หรือตายด้วยเหตุผลอื่น หรือหลบหนีไป ให้มันผู้เอื้อข้าท่านไปบืน ตันหมากซึ่งให้ค่าคนนั้นทั้งสิ้น ผิข้าท่านเจ็บป่วยให้มันรักษาให้หาย หากไม่หายไม่ค่อยยังช้า กลับคืนเป็นคนดี ให้มันชดใช้ค่าท่านทั้งสิ้น”²³⁹

นอกจากสิทธิที่จะใช้ข้าทำงานต่าง ๆ ให้แล้ว สันนิษฐานว่า นายคงมีสิทธิที่จะลงโทษข้า ของตนได้หากเป็นความผิดที่ไม่รุนแรง เช่น ข้าอาจทะเลาะวิวาทกัน หรือ เกียจคร้านทำการงาน ลักษณะข้าวของในบ้านนาย ถ้าเป็นโทษรุนแรง ก็ต้องนำส่งเจ้าหน้าที่บ้านเมือง แต่ในหนังสือ มังรายศาสตร์ไม่มีหลักฐานกล่าวไว้ถึงการที่นายลงโทษข้าเอาไว้เลย จึงไม่สามารถยืนยันได้ว่า นายลงโทษข้าในสถานใด และด้วยวิธีการใดได้บ้าง ในมังรายศาสตร์มีระบุไว้แต่โทษของข้าที่ทางบ้านเมืองเป็นผู้กำหนดและเป็นผู้ลงโทษ ก็มีแต่โทษปรับ ดังนี้

ข้าที่ไปไม่ยอมทรัพย์สินของผู้อื่น เช่น วัว ควาย ให้รับทรัพย์สมบัติของข้าที่มีอยู่เป็นค่าปรับ เหลือจากค่าปรับมีเท่าใด ก็ให้เป็นสมบัติของนาย ดังนี้

“ผิข้าของท่านไปลัก (วัวควาย) มา ถ้ามีข้าวของอยู่ให้อข้าของนั้นไว้เป็นสินใช้ เหลือ

เท่าได้ให้เจ้านายข้านั่นไว้”²⁴⁰

โภษสำหรับข้าที่เป็นผู้กับภารภารข้าด้วยกัน หรือกับภารภารไทย ให้ใหม่ 52 เงิน²⁴¹

มีความผิดบางชนิดที่เจ้านายต้องร่วมรับผิดชอบด้วย ถ้าข้าไปทำความผิด เพราะถือว่า เจ้าของเป็นผู้รับผิดชอบในตัวข้านั้น เช่น กรณีที่ข้าชายไปลักข้าหสูงของคนอื่น เจ้าของข้าชาย ต้องเป็นผู้เสียค่าใช้จ่ายในการตามตัวข้าทั้งสองคืนมา ถ้าได้ตัวข้าชายมาก่อน ให้อาชญาณนั้นไปขาย เอาเงินมาแบ่งให้เจ้าของข้าหสูงครึ่งหนึ่ง ดังข้อความดังต่อไปนี้

“มาตรา 1 ข้าผู้ชายลักพาข้าผู้หสูงของท่านไป ถ้าได้แต่ข้าผู้ชายคืนมา ให้ข้ายมันแบ่งเงิน ให้เจ้าของข้าชายและหสูงฝ่ายละครึ่ง ภัยหลังหากได้ตัวข้าหสูงมาโดยต้องเสียเงิน หรือต้อง ໄດ์ตัวเป็นราคากำไรได้ให้เจ้าของข้าชายเป็นผู้เสีย แล้วให้เจ้าของข้าหสูงคืนเงินของข้าชาย ที่ได้ไว้ครึ่งหนึ่งนั้น คืนให้เจ้าของข้าชาย

หากได้ตัวข้าทั้งสองฝ่ายมา เสียค่าใช้จ่าย (พุ่นยาก) เท่าได้ ให้เจ้าของข้าชายเป็นผู้ออก ทั้งสิ้น.....”²⁴²

ลักษณะภาพของข้าและฐานะความเป็นอยู่ของข้า

ข้ามีสิทธิได้รับความคุ้มครองจากกฎหมาย ทั้งนี้เพระกฎหมายของланนาได้ระบุโภษ สำหรับข้าที่ทำความผิดสถานท่าฯ เอาไว้ตามความหนักเบา มีได้ปล่อยให้นายเป็นผู้ลงโภษา เอา ตามใจชอบ โภษบางอย่างที่เกิดขึ้นเพระขาดการอบรมสั่งสอน เช่น โภษวนสามหสูงสาว กฎหมายจะลงโภษข้าที่ทำความผิดนี้เบากว่าบุคคลในระดับสูงอื่นๆ เพระถือว่า บุคคลที่เป็นข้า ย่อมได้รับการอบรมในด้านการควบคุมจิตใจ้อยกว่าคนอื่น ข้าสวนสามหสูงสาวจะถูกปรับ 22,000 เมี้ย ถ้าเป็นบุนนาค เช่น นายข้างทำความผิดอย่างเดียวกัน ถูกปรับถึง 110,000 เมี้ย²⁴³ แต่ถ้าข้าทำ ความผิดที่ถือว่าเป็นลบหลู่หมื่นเจ้านายหรือบุนนาค โภษนั้นจะมีรุนแรงที่สุด เช่น ถ้าข้าเป็นข้า กับเมียนของเจ้านายหรือบุนนาค ต้องถูกประหารชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถ้าเจ้านายหรือบุนนาค นั้นเป็นเจ้าของข้าเอง จะไม่มีการลดหย่อนโภษได้ ทั้งสิ้น²⁴⁴

ข้อความอีกตอนหนึ่งในланนาที่แสดงว่าข้ามีสิทธิได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายก็คือ ตอนที่ระบุว่า ถ้าข้าถูกใส่ความ จะให้มีการสอบสวนหาความจริง ถ้าปรากฏว่าข้าบรุสุทธิ์ ผู้ใส่ความ จะถูกลงโภษหนักดังนี้

“มาตรา 1 ใส่ความถูกเมียข้าคนท่านมีข้า เอาคำผู้หสูงไปว่าแก่ผู้ชายเอาคำผู้ชายไปว่าแก่ ผู้หสูง สอนถูกไม่เป็นความจริง ให้ใหม่ให้ (แก่ผู้เสียหาย) ฝ่ายละ 33,000 เมี้ย.....”²⁴⁵

ข้ามีสิทธิที่จะได้รับมารดจากญาติพี่น้องของตนด้วย ถ้าพ่อแม่ญาติพี่น้องทำพินัยกรรม ไว้ให้ แต่ถ้าไม่มีพินัยกรรม ข้าก็หมดสิทธิในมารดกทั้งปวง ในมังรายศาสตร์ได้กล่าวไว้ดังนี้

“มาตรา 1 เดิมเป็นไฟร์เออาทั่ไม่รอด จึงเข้าไปเป็นข้าของบุน ท้าพระยา ต่อมมาพ่อแม่ พี่น้องผู้เป็นไฟร์ด้วย โดยไม่ได้สั่งเสียเรื่องมารดกไว้ หากมันจะไปขอรับมารดก “ไม่ควรให้รับ ยกเว้น กรณีที่ผู้ชายสั่งให้ไว้ กิให้รับมารดกเท่าที่สั่งไว้ได้ เพระว่ามันเออาทั่ไม่รอด จะผลอยพานั่นองอื่น ล่อมจนไปด้วย”²⁴⁶

ในด้านเศรษฐกิจแล้ว แม้ว่าข้าจะไม่มีเศรษฐกิjinในตนเอง ต้องตกเป็นสิทธิของเจ้านาย แต่ก็ประทับใจในบางกรณี ข้ามีเศรษฐกิjinในการเคลื่อนไหวพ่อสมควรที่เดียว เช่น เศรษฐกิjinที่อยู่อาศัยและเศรษฐกิjinในการแต่งงานกับคนที่ตนพอใจ มีข้อความประทับใจอยู่ครั้งในมังรายศาสตร์ว่า ข้ามีสิทธิไปอยู่กินที่บ้านของเพื่อที่ข้าได้เป็นภารยาด้วยตามที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น แสดงว่าข้ามีได้ถูกควบคุมอย่างเข้มงวดจนเกินไป ที่กฎหมายอนุญาตให้เช่นนี้ นอกจากจะเป็นการให้เศรษฐกิjinแก่ข้าบ้างแล้ว ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพระการให้ข้าไปอยู่กับกันในเรือนเป็นการแบ่งเบาภาระในการเลี้ยงดูของเจ้านายไปได้ แต่กรณีก็ตาม ข้าที่เป็นพ่อนี้ จะไม่มีสิทธิในดัวลูก สูกต้องเป็นของแม่หมดยกเว้นข้าของหลวง จะได้ลูกมา 1 คน ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น เศรษฐกิjinในการเคลื่อนไหวอีกประการหนึ่งของข้าก็คือ บางที่ข้าสามารถจะไปติดต่อทำงานกับผู้ว่าจ้างคนอื่นโดยที่นายไม่ทราบได้บ่อยๆ และในมังรายศาสตร์ก็มีได้ระบุถึงโทษของข้าที่หลบหนีไปนี้ มีแต่ระบุถึงความรับผิดชอบของผู้ว่าจ้าง หากมีหนี้นักก็ได้รับอันตราย ส่วนในเรื่องที่ข้าหลบหนีจากเจ้าของไปอยู่กับผู้อื่นก็เช่นกัน กฎหมายระบุโทษไว้อย่างรุนแรงสำหรับผู้รับอุปการะข้านั้น แต่มิได้กล่าวถึงโทษของข้าเองไว้แต่อย่างใด

ในเอกสารของланนา มีได้กล่าวถึงโอกาสที่ข้าจะเป็นอิสระไว้เลย ยกเว้นในการณ์เดียว คือ หากเจ้าขุนมูลนายมาเป็นซึ่งกับภารຍาของข้า ข้าผู้สามีจะได้รับการปลดปล่อยเป็นอิสระ²⁴⁷ ด้วยเหตุนี้ จึงสันนิษฐานได้ว่า โอกาสที่ข้าจะเป็นอิสราภ เช่น นำเงินมาถอนตัวเป็นไทยนั้น คงมีอยู่น้อยมาก หรือไม่มีเลย

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับข้าในเอกสารของланนาแล้ว สามารถกล่าวโดยสรุปถึงฐานะความเป็นอยู่ของข้าในทางสังคมได้ต่อไปนี้ ข้าถูกเหยียดว่าเป็นชนชั้นต่ำของสังคม เพราะข้านั้นส่วนใหญ่มาจากบุคคลที่มีความบกพร่องหรือความผิดติดตัวมาอย่างโดยย่างหนึ่ง (ยกเว้นลูกข้าหนู) จะเห็นได้ชัดจากหลักฐานประการหนึ่งก็คือ หากข้าเป็นซึ่งกับภารຍาของเจ้านายและขุนนางชั้นสูงแล้ว ข้าจะถูกลงโทษถึงตาย เพราะถือว่าเป็นการเหยียบย้ำเกียรติภูมิของชนชั้นสูงนั้นมาก แต่ถ้าเจ้านายและขุนนางเป็นซึ่งกับภารຍา จะไม่ถูกโทษประการใด ส่วนข้าชายผู้เสียหายจะได้เป็นอิสระ แม้ข้าจะเป็นชนชั้นต่ำ แต่ข้าก็ได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายประการต่าง ๆ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น ทั้งยังมีสิทธิและเศรษฐกิjinบางประการด้วย แต่โอกาสที่จะได้กลับเป็นไทยของข้านั้นมีน้อยมาก กล่าวได้ว่า ความเป็นอยู่ของข้าโดยทั่ว ๆ ไปคงจะไม่แปรเปลี่ยนมากนัก แต่ก็ไม่เสมอไปทั้งหมด ที่ว่าความเป็นอยู่ของข้าบางส่วนไม่แปรเปลี่ยนแน่นักก็ เพราะว่าหลักฐานที่ว่า มีเพรไม่น้อยที่หนีภารຍาอย่างของเศรษฐกิjin เช่น การถูกเกณฑ์แรงงานโดยรัฐบาล ภารຍเลี้ยงดูครอบครัว ฯลฯ โดยภารຍาตัวหรือยอมตัวเป็นข้า ซึ่งพวงเงาเห็นว่ามีความเป็นอยู่ดีกว่าการเป็นเพร แต่ข้าบางส่วนก็อาจถูกใช้งานหนักและได้รับความยากลำบากอยู่ไม่น้อย มีหลักฐานที่ทำให้กล่าวได้เช่นนี้ก็คือ มีข้าไม่น้อยที่พยายามหลบหนีจากนายเดิมไปอยู่กับนายคนใหม่ เพราะอาจทบทวนการก่อคืบของนายเดิมไม่ไหว เช่น ข้าบางคนอาจถูกนายใช้ให้ทำงานที่มีอันตราย เช่น ให้รับจ้างขันตันมากทำให้มีการเสียชีวิตอยู่เนื่อง ๆ เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงฐานะของชนชั้นต่าง ๆ ของล้านนา

สังคมของล้านนามีการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลงได้ เช่นเดียวกับสุโขทัย พวากเจ้านายและบุนนาคอาจได้รับพระราชทานยศและหน้าที่การงานสูงขึ้น มารยาทได้มีอิทธิพลมากขึ้น ซึ่งมีความดีความชอบโอกาสเช่นนี้ของเจ้านายและบุนนาคมีอยู่บ่อยเนื่อง ฯ เพราะอยู่ใกล้ชิดกษัตริย์ ซึ่งจะเป็นผู้บันดาลให้ลักษณะบรรเทาเรียบต่าง ๆ ได้ เวลาที่จะได้ยกตำแหน่งต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว ก็คือเวลาทรงรวมซึ่งเปิดโอกาสให้แสดงฝีมือ แต่ทรงครามก็อาจเป็นทางให้เจ้านายและบุนนาคถูกรับโทษและหน้าที่การงานได้รวดเร็วเช่นกัน หากทำงานพลาด แม้เจ้านายและบุนนาคชั้นสูงจะมีโอกาสได้เลื่อนยศศักดิ์ได้ยิ่งกว่าบุนนาคชั้นผู้น้อย เพราะว่าได้อยู่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์จริง แต่ความใกล้ชิดนี้ก็เป็นโทษได้ง่ายเช่นกัน พระมหากษัตริย์อาจทรงวางแผนผู้อยู่ใกล้และมีอำนาจเหล่านี้ได้ง่ายกว่าผู้อยู่ไกล จึงปรากฏบอยครั้งว่า เจ้านายและบุนนาคชั้นสูงถูกกำจัด เพราะพระมหากษัตริย์ทรงวางแผนว่าจะเป็นอันตรายต่อพระองค์ พวากบุนนาคชั้นผู้น้อยสามารถเลื่อนยศได้ถ้ามีความดีความชอบ ดังตัวอย่างที่กล่าวไว้ข้างต้น ซึ่งทำความผิดก็ถูกถอดถอนได้เช่นกัน ไฟร์สามารถเข้ารับราชการเลื่อนฐานะสูงขึ้นเป็นบุนนาคได้ และขณะเดียวกัน ก็มีไฟร์ไม่น้อยที่ทนความลำบากอย่างชีวิตไม่ไหว ต้องหนีไปเป็นข้า

ส่วนข้านั้น โอกาสที่จะได้เป็นเศรษฐมีน้อยมาก แต่ก็มิใช่หมดโอกาสเสียที่เดียว ดังได้กล่าวแล้ว

ลักษณะความเชื่อถือและค่านิยมของประชาชนล้านนา

ลักษณะความเชื่อถือและค่านิยมของประชาชนล้านนานั้น กล่าวได้ว่าค้ายศลึ้งกับทางสุโขทัยอย่างมากมาย ซึ่งมีแต่กต่างกัน ก็คงเกิดขึ้นในระยะหลัง ๆ เมื่อสุโขทัยถูกอัญชาติครอบงำแล้ว แต่ทางล้านนาซึ่งคงรักษาเอกลักษณ์ดั้งเดิมของตนไว้ได้นานกว่า หากจะยกເອາລັກສີความเชื่อถือและค่านิยมต่าง ๆ ของชาวล้านนาที่สำคัญอ่อน感知ล่างในที่นี้แล้ว จะเห็นถึงความใกล้ชิดระหว่างวัฒนธรรมของล้านนาและสุโขทัยเป็นอย่างมาก ดังนี้คือ

1. ลักษณะความเชื่อถือ

เชื่อว่าศาสนาพุทธนิกายพื้นบ้านแพร่หลายในเขตล้านนาในระยะเดียวกับที่แพร่หลายในสุโขทัยและต่อมาได้กล่าวเป็นศาสนาที่สำคัญที่สุดของล้านนาในสมัยพระยาเมือง ล้านนาสร้างอาศานาพุทธนิกายพื้นบ้านไปจากมอง พม่าและสุโขทัย พระมหากษัตริย์ของล้านนาทุกพระองค์ ต้องเป็นพระราชนิกิจสำคัญในอันที่จะส่งเสริมพุทธศาสนา เช่น มีการสร้างวัด อุทิศที่ดินและข้าวภัจจุ แล้วอัญเชิญพระภิกษุที่มีความรู้ดีจากที่ต่าง ๆ มาแพร่ศาสนาในล้านนา ความสำคัญของพุทธศาสนาจะเห็นได้จากกฎหมายของล้านนาตอนหนึ่งที่ระบุว่า ผู้ใดทำลายทุกวิธีการพระพุทธชูป หรือลักษณ์ของพระสงฆ์มีโทษถึงตาย²⁴⁸ แต่อย่างไรก็ตาม ลักษณะความเชื่อถือในเรื่องวิญญาณและภูตผีด่างก็มีอยู่อย่างแพร่หลายในหมู่ชนทุกชั้นของล้านนา เช่นเดียวกับสุโขทัยนั้นเอง ชาวล้านนาเชื่อว่า มีเทวดารักษาสถานที่หรือสิ่งของต่าง ๆ อยู่ เช่น เทวดาประจำเมือง เทวดาประจำเหมืองฝายประจำบ้านประจำเรือน ประจำไร่ ฯ ฯ ในที่นี้ เป็นที่น์ เทวดาเหล่านี้มักเรียกันว่าเสือ

ເຫັນ ເຫດປະຈຳເມືອງ ກໍເຮີຍກວ່າ ເສື້ອເມືອງ ເຫດປະຈຳບ້ານ ກໍເຮີຍກວ່າ ເສື້ອເຮືອນ ເຫດປະຈຳນາ
ກໍເຮີຍກວ່າ ເສື້ອນາ ເປັນຕົ້ນ ຂ່າວລານນາມີປະເພີນທີ່ຈະສ່ຽງຄາລີໃຫ້ເປັນສິ່ງສົກິດຍໍຂອງເຫດປະຈຳ
ມີການບວງສ່ຽງ ທີ່ພວກເຂົາເຊື່ອວ່າເຫດປະຈຳຈະໄຫ້ຄຸນຍ່າງມາກມາຍ ຄ້າຄົກທຳການຫລຸ່ມເຫດປະຈຳ
ເຫດປະຈະໄທໄທສຶກຕາຍໄດ້ ນອກຈາກນີ້ ກີ່ຍັງເຊື່ອວ່າ ມິວິຍຸງຢາຜ່າຊ້ວ່າຮ້ອມືອງຢູ່ກ່າວໄປດ້ວຍ ເຫັນ ຜິປອນ
ຟິໂພງ ເປັນຕົ້ນ ທີ່ຈະອາຈເນັສິງໃນຕົວຄຸນ ທຳໄທຄົນນັ້ນປະພຸດີຂ້ວ່າຮ້າຍຕ່າງໆ ໄດ້ ດັ່ງຕົວຍ່າງທີ່ແສດງ
ໄທເຫັນສິ່ງຄວາມເຂື່ອດືອໃນເຮືອງອຳນາຈສິ່ງສັກດີສິກຫົ້າຂອງເຫດປະຈຳແລະວິຍຸງຢາຜ່າທັ້ງໝາຍນີ້ ຈະເຫັນໄດ້
ຈາກນັ້ກວ່າຄວາມຕອນໜີ່ໃນມັງຮາຍຄາສົກຮ່າງ

“ມາຕາ 1 ຜູ້ໄດ້ຕັດຕົ້ນໄນ້ ເສື້ອບ້ານເສື້ອເມືອງເປັນເສີນຍີດ (ຢືດຂອງ) ພັນເສື້ອເຮືອນເສີຍກີ່ດີ
ເປັນການຜິດເສື້ອບ້ານ ເສື້ອເມືອງ ເສື້ອເຮືອນ ໃຫ້ຫາເຄື່ອງນູ້ຊາເສື້ອເມືອງເສື້ອບ້ານແລ້ວນູ້ຊາໃຫ້ຖຸກຕ້ອງ
ຜິໄມ່ເລື້ອງຄູ່ໄມ່ນູ້ຊາ ເຈົ້າເຮືອນສູ່ກາມເມີຍຮັວຄວາມຕາຍໃຫ້ມັນຜູ້ຕັດຜູ້ພັນນັ້ນຊັດໃຫ້ຄ່າທີ່ສິ້ນ.....”²⁴⁹

ຄວາມເຂື່ອດືອທີ່ດັ່ງກ່າວວ້າງຕົ້ນຍັງຄົງມີສັບທອດມາຈຳນີ້ປັ້ງຈຸນັນດ້ວຍ

2. ຄ່ານິຍນຂອງຂ່າວລານນາງປະກາດທີ່ສຳຄັງ

2.1 ຂ່າວລານນາມີສຳນີກໃນຮູ່ນະຂອງບຸກຄຸລີ່ຕ່າງໆ ໃນສັງຄົມແລະຈັດຮະບັບປົງປົກຕິຂອງບຸກຄຸລີ່
ໃນແຕ່ລະຮູ່ນະເຂົາໄວ້ ເຫັນເດືອຍກັບຂ່າວສູ່ໂທທີ່ ລັກຂະ ປະເຊີ້ນນີ້ຈະເປັນລັກຂະ ປະຂອງສັງຄົມໄທຢູ່ໃນ
ເວລາຕ່ອມາຈຳນີ້ປັ້ງຈຸນັນ ກວ່າມາຍຂອງລານນາໄດ້ກໍາທັນເດີລັກປົງປົກຕິຂອງຜູ້ໃໝ່ (ຫົ່ງໝາຍເຖິງ ຜູ້ທີ່ມີ
ຍຄສັກດີ່ ຮັ້ນທີ່ກ່າວງານສູ່ງ ແລະຜູ້ໃໝ່ໃນກາງອາຍ່) ຕ່ອຜູ້ນ້ອຍ (ດີວ່າພວກມີຍຄສັກດີ່ ຮັ້ນທີ່ກ່າວງານ
ເປັນຮອງຈາກຜູ້ໃໝ່ ແລະໝາຍເຖິງຜູ້ມີອາວຸໂສນ້ອຍກວ່າດ້ວຍ) ແລະຜູ້ນ້ອຍຕ່ອຜູ້ໃໝ່ໄວ້ຫລາຍປະກາດ ຫົ່ງ
ເປັນພຍານຫລັກຮູ່ນາງທີ່ແສດງສິ່ງຄວາມສຳນີກໃນສັນນະຂອງບຸກຄຸລີ່ໃນສັງຄົມ

ຫລັກປົງປົກຕິຂອງຜູ້ໃໝ່ຕ່ອຜູ້ນ້ອຍນັ້ນ ນອກຈາກຜູ້ໃໝ່ຈະຕ້ອງດູແລປັ້ງປົງແລະປັກປົ້ນຂອງຜູ້ນ້ອຍ
ດ້ວຍຮັບມານອງຜູ້ປັກປົ້ນ ເຫັນ ມີເມີດຕາກຮູ່ນາ ມີຄວາມຍຸດື່ຮັບມາ ໃຫ້ຮ່າງວັດລວມແກ່ຜູ້ທີ່ມີ
ດັ່ງຕົວຍ່າງທີ່ໄດ້ຍົກມາໃຫ້ຄູ່ໃນຫ້ວ້າຂ້ອງທີ່ວ່າດ້ວຍຮັ້ນທີ່ກ່າວງານເຈົ້ານາຍແລະບຸນນາງຫັ້ນສູ່ງແລ້ວ ຜູ້ໃໝ່ຈະຕ້ອງ
ມີຮັ້ນທີ່ຮັບຜິດຂອບຕ່ອງຄວາມສົງນະບຽບຮ້ອຍຂອງສັງຄົມມາກກວ່າຜູ້ນ້ອຍ ເພື່ອໃຫ້ເປັນແບບຈົບບັນຂອງຜູ້ນ້ອຍ
ຮັ້ນຜູ້ໃໝ່ກ່າວງານພິດຈະຖຸກລົງໄທ້ຮັກອີ້ງກວ່າຜູ້ນ້ອຍ ຕ້ວອຍ່າງເໜຸ້ານີ້ກໍໄດ້ພຸດມາແລ້ວເຫັນກັນໃນຫ້ວ້າທີ່ວ່າ
ດ້ວຍສິກຫົ້າຂອງເຈົ້ານາຍແລະບຸນນາງ ຕ້ວອຍ່າງເອີກປະກາດນີ້ທີ່ຈະຂອຍກາລ່າວ່າ ປີ ທີ່ນີ້ ກີ່ໂຄ ໃນການ
ກໍາສັງເນົາໄດ້ ເຫັນ ສັງເນົາມັນຫຼົງສາວ ຜູ້ທີ່ເປັນເຈົ້ານາຍແລະບຸນນາງຜູ້ໃໝ່ຕ້ອງດໍາເນີນການໃຫ້
ຖຸລ່ວງໄປຕາມສັງເນົາໃນເວລາທີ່ກວ່າມຫຍຸ້ງສາວ ທີ່ກ່າວງານໄດ້ເວລາໄວ້ນ້ອຍກວ່າທີ່ໃຫ້ພວກບຸນນາງ
ຫັ້ນຮອງ ຊົງໄປ ຩີວ່າທີ່ໃຫ້ແກ່ສາມັກຫຼຸມ ດັ່ງຈະຍກຫົ້ກ່າວງານໃນມັງຮາຍຄາສົກຮ່າງໄທເຫັນຫັດເຈັດດັ່ງຕ່ອງໄປນີ້

“....ຫາກເຈົ້ານຸ່ມຫົ້ມັນໄວ້ເດືອນໜີ່ຈະໄປແຕ່ງງານ (ສູ່) ກໍໃຫ້ໄປຕາມນັ້ນ ກຣົມນາຍສົບ
ນາຍກ່າວ້າ ກໍໃຫ້ກ່າວມີກຳພູດທີ່ກໍາທັນໄວ້ ເຫັນ ສອງຫຼົມສາມເດືອນ....”²⁵⁰

ເອກສາງອອງລານນາຍ້າງໃຫ້ຮ່າຍລະເອີຍດີ່ທີ່ແຕກຕ່າງໆໄປຈາກສູ່ໂທທີ່ກີ່ໂຄ ໃຫ້ກໍາທັນແດ
ຮູ່ນະຂອງບຸກຄຸລີ່ນີ້ ສັງຄົມລານນາມີໄດ້ຄຳນີ້ເນິພະຍຄສັກດີ່ ຕໍ່ແໜ່ງຮັ້ນທີ່ກ່າວງານຂອງຜູ້ນັ້ນເກົ່ານັ້ນ
ແຕ່ຄົດເຖິງຮູ່ນະກາງເຈົ້ານາຍ ເຈົ້ານາຍບຸນນາງບາງຄນອາຈມີເງິນມາກກວ່າເຈົ້ານາຍແລະບຸນນາງໃນຮະດັບເດືອຍກັນ
ສັງຄົມກໍາທັນໃຫ້ຜູ້ມີເງິນນີ້ຕ້ອງມີຄວາມຮັບຜິດຂອບຕ່ອງສັງຄົມມາກຫຼົ້ນໄປດ້ວຍ ສ້າເປັນຄວາມຜິດຍ່າງ

เดียวกัน ผู้มีเดินต้องเสียค่าปรับมากกว่าผู้ไม่มีเงิน และในขณะเดียวกัน กฎหมายล้านนาที่กำหนดให้ผู้ไม่มีทรัพย์ให้ความนับถือแก่ผู้มีทรัพย์ อาจเป็นเพราะผู้มีทรัพย์นั้นต้องรับผิดชอบต่อสังคมมากกว่าผู้ไม่มีทรัพย์ก็เป็นได้ มีความอย่างในมังรายศาสตร์เกี่ยวกับหลักปฏิบัติของผู้มีทรัพย์และไม่มีทรัพย์ดังนี้

“มาตรา 1 ผู้ไม่มีทรัพย์ค่าผู้มีทรัพย์ สินใหม่ 33.000 เมี้ย

มาตรา 1 ผู้ใดค่าคนระดับเดียวกันผู้ไม่มีคิดให้ใหม่ 33,000 เมี้ย”

กฎหมายชี้แจงดังว่า ผู้ไม่มีทรัพย์มาไปค่าคนมีทรัพย์ซึ่งอาจมีความผิดก็ได้นั้น จะต้องจ่ายค่าปรับสูงเท่ากับไปค่าคนระดับเดียวกันที่ไม่มีความผิด

ส่วนหลักที่ผู้น้อยต้องปฏิบัติต่อผู้ใหญ่กว่าตน คือ ต้องเชื่อฟัง ให้ความเคารพนับถือ และมีความกตัญญูต่อผู้ใหญ่ และให้ความช่วยเหลือให้ผลประโยชน์แก่ผู้ใหญ่ตามหน้าที่ของตน ในมังรายศาสตร์ได้กำหนดหลักปฏิบัติของผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ไว้ดังนี้

ผู้น้อยต้องแสดงความเคารพนับถือผู้ใหญ่ สำหรับทำการลงหุ้นผู้ใหญ่ จะต้องขอมาและถ้าไม่ยอมขอมาจะมีโทษ ดังนี้

“ผิดต่อผู้ใหญ่กว่าตน ให้ขอมาตามสมควร ให้กราบและยกเท้าขึ้นบนหัวเพื่อถ่ายโภชนาการไม่ยอมขอมา ให้เยี่ยน 7 ที หรือ 15 ที แล้วปล่อยไป (ปล่อยเสีย-ไม่จากบ้าน) เพื่อมิให้คนเอาเป็นเยี่ยงอย่างอุหมิ่นกัน”²⁵¹

อีกตอนหนึ่งในมังรายศาสตร์กล่าวไว้ดังนี้

“มาตรา 1 ในการเดิน นั่ง หรือนอนก็ต้องให้นายม้าหลีกให้นายช้าง ผู้มีศรีสูงกว่าตน ให้ผลเดินเท้าหลีกนายม้า ให้คนธรรมชาตหลีกผลเดินเท้า (คนตายหรือฝึกนายตีน) ให้สุกบ้านหลีกนายบ้าน ให้คนหนานหลีกหนานของบ่าวนของบุน....”²⁵²

สังคมล้านนากำหนดให้สุกชี้ถือเป็นผู้น้อย มีความกตัญญูต่อพ่อแม่ ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ของตน ด้วยเหตุนี้ในการณ์ที่พ่อแม่มิได้ทำพินัยกรรม กฎหมายล้านนาจึงจัดให้สุกที่แสดงความกตัญญูต่อพ่อแม่ได้ทรัพย์มรดกไปมากกว่าสุกคนอื่น ๆ ทั้งนี้เพื่อตอบแทนความดีและให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่นทั่วไป ข้อความบางตอนในมังรายศาสตร์มีอยู่ดังนี้

“ผิดสุกหลานมีอยู่หลากยคน ผู้ใดมีคุณต่อพ่อแม่มาก ก็ให้มรดกมาก.....”²⁵³

อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงการแบ่งมรดกให้กับสุก จะเห็นว่ากฎหมายล้านนาให้สุกผู้อยู่คู่และปฏิบัติมารดาบิดาได้ทรัพย์สินมากกว่าเพื่อนดังนี้

“มาตรา 1 พ่อแม่มีสุกชาย 3 คน สุกหญิง 1 คน สุกชายคนหนึ่งไปกินนาอยู่กับบุน คนหนึ่งไปบัวช อีกคนหนึ่งไปค้าขาย หญิงผู้น้องอยู่เลียงดูอุปปัญญากรพ่อแม่ พ่อแม่ตายให้แบ่งเป็น 14 ส่วน ให้สุกผู้ไปกินนาอยู่กับบุน 2 ส่วน เพราะพ่อแม่ยังหวังพึงได้อยู่ ให้สุกผู้ไปค้าขาย 2 ส่วน เพราะถ้าพ่อแม่สูญเสียทรัพย์สมบัติไปทั้งหมด ก็ยังหวังพึงสุกได้ ให้สุกผู้ไปบัวช 5 ส่วน เพราะจะเป็นผู้ช่วยให้พ่อแม่พันทุกข์ (คงหมายความว่า ช่วยให้ไปสร้างรากฐาน) ส่วนสุกสาวคืออยู่รักษากาลีปัญญากร

พ่อแม่ มีให้สมบูรณ์สูงมากไป ให้ได้ส่วนแบ่ง 6 ส่วน”²⁵⁴

สรุปแล้วจะเห็นได้ว่า บุคคลในล้านนาทุกคนจะต้องรู้สถานะของตนเอง ในการติดต่อกัน เมื่ออยู่ในฐานะเป็นผู้ใหญ่กว่าต้องรู้ว่าจะปฏิบัติต่ออย่างไร และเมื่ออยู่ในฐานะผู้น้อย ต้องปฏิบัติต่ออย่างไร หลักการที่ใช้ในการปฏิบัติจะห่วงผู้น้อยกับผู้ใหญ่องานนี้มิได้แตกต่างไปจากสุโขทัยเลย คือเป็นแบบ patron-client relationship นั่นเอง (โปรดพิจารณาดูในหัวข้อที่ว่าด้วยค่านิยมของชาวสุโขทัย ข้อ 2.1)

2.2 สังคมล้านนาเน้นในเรื่องสำนักในหน้าที่ต่อส่วนรวม เช่นเดียวกับสุโขทัย และมีกฎหมายควบคุมให้ประชานรู้จักปฏิบัติตนต่อส่วนรวมเอาไว้หลายประการ ดังจะยกตัวอย่างดังต่อไปนี้คือ

หากคนในหมู่บ้านหนึ่ง ซึ่งมีบ้านรวมกันอยู่ประมาณ 16 ครัวเรือน ไปลักกุโมงวัวควาย คนอื่น เพื่อนบ้านอีก 15 ครัวเรือน ต้องมีส่วนรับผิดชอบใช้วัวควายคืนด้วย เพราะฉะนั้นส่วนบุคพรองที่ไม่สามารถสั่งสอนเพื่อนบ้านให้เป็นคนดีได้ การที่ต้องรับผิดชอบรวมกันเช่นนี้จะมีผลให้คนในหมู่บ้านช่วยกันสอดส่องคุ้มและตักเตือนพากเดียวกันมิให้กระทำความผิด ข้อความในมังรายศาสตร์มีอยู่ดังนี้

“ในบริเวณบ้าน ๆ หนึ่ง มี 16 ครัวเรือน คนคุ้นเคยรู้จักกันคนหนึ่งไปลักวัวควายข้าวของท่านเจ้ายังทราบเข้าไม่มั่นยอมตามประเพณีโบราณให้ทั้ง 15 ครัวเรือนช่วยใช้คืน เพราะอยู่บ้านเดียวกันไม่สั่งสอนกัน ปล่อยให้เพื่อนไปลักกุโมงท่าน หากเข้าเดียวว่า มันไปลักกุโมงท่านเอง ตัวเขามีรู้ไม่เห็นด้วย เจ้าบุนแต่โบราณก็ไม่รับฟัง.....หากผู้ลักกุโมงเป็นคนดีให้มันใช้ 4 เท่า หรือ 9 เท่า แล้วให้ขับออกไปเสียจากบ้านไปอยู่ในระยะไกล ขนาดตีกลองไม่ได้ยินเสียง อย่าให้เป็นโทษแก่ชาวบ้าน

นั้นหนึ่ง บ้านหนึ่งมี 6 ครัวเรือน ใจลักของในเรือนหนึ่งไปสิ้น รู้และประคุบบ้านไม่ถูกงัดห้าวผู้ลักไม่ได้ ให้ชาวบ้านอีก 5 เรือนนั้น ช่วยกันใช้ของทั้งหมด เมื่อใดได้ทราบว่า เพื่อนบ้านคนใดลักของให้ใหม่ผู้นั้น 4 เท่า หรือ 9 เท่า แล้วให้ขับออกไปเสียจากบ้านเช่นเดียวกัน”²⁵⁵

อีกตอนหนึ่ง กฎหมายล้านนากำหนดว่า สำไม่มีเหตุร้าย ไดรติกลองให้ชาวบ้านแตกตื้น มีความผิด แต่สำไม่เหตุร้ายไดรติกลองแล้วไม่เข้าไปช่วย ก็จะมีผิดไดรับโทษปรับอย่างหนัก เช่นกัน ดังนี้

“มาตรา 1 ไม่มีเหตุไม่มีงาน หากติกลอง (ห้องกลองเปากลอง) ให้ใหม 330 เงิน ผิดคน ปรับน้ำหนึ่งกัน ไม่ยอมกัน เป็นข้อเมียกัน (มักเมีย) ผ่ากันตาย ไดยินเสียงกลองไม่วิ่งไปช่วย ให้ใหม 110 เงิน”²⁵⁶

2.3 ศตวรรษและเดือนของล้านนา จะมีฐานะทางสังคมเป็นรองสามีและพ่อแม่ เช่นเดียวกับทางสุโขทัย แต่กระนั้นก็ตาม กฎหมายล้านนาที่ให้ความยุติธรรมแก่ผู้เป็นภรรยาไว้อย่างน่าชม โดยเฉพาะสำภารยานั้นมีบทบาทช่วยทำมาหากเลี้ยงครอบครัวด้วย

หลักฐานที่แสดงว่า ฝ่ายหญิงและเด็กมีฐานะทางสังคมเป็นรองฝ่ายชายและฝ่ายพ่อแม่ มิอยู่utherland ประการเช่น ให้สามีนายภรรยา และให้พ่อแม่ยายลูกไปเป็นพ้าได้ สำหรับมีความจำเป็น

แต่ฝ่ายภารยาและลูกจะขายสามีหรือพ่อแม่เป็นข้าไม่ได้ กฎหมายกำหนดให้ผู้ทำความผิดต้องได้รับโทษประหารไว้ 12 กรณีด้วยกัน และใน 12 กรณีนี้รวมความผิดดังนี้ไว้ด้วยคือ ลูกชั่วผ่าพ่อ ลูกชั่วแม่ น้องชั่วพี่ และเมียชั่วผัว²⁵⁷ แต่ไทยจะไม่ถึงประหารสำหรับพ่อแม่ชั่วลูก หรือผัวชั่วเมีย นอกจากนี้ กฎหมายล้านนาซึ่งอนุญาตให้ผัวชั่วภูษะและเมียของตนที่อยู่ในที่สืบด้วยกันได้กันตี โดยผู้ชั่วไม่ต้องรับโทษทั้งสิ้น²⁵⁸ ในขณะที่กฎหมายล้านนาอนุรับให้ฝ่ายสามีมีภารยาได้หลายคน โดยไม่ถือว่าสามีมีภูษะ สามีบางคนมีภารยาแล้ว แต่ถ้ามีเงินกู้สามารถซื้อหอบภูษะสามารถเป็นภารยาในลักษณะท้าภารยาได้อีก²⁵⁹ นอกจากนี้ ในมังรายศาสตร์ยังมีข้อความบางตอนที่แสดงว่า วิจารณญานของหอบภูษะในบางกรณีไม่ได้รับการเชื่อถือเช่นชาญ ตัวอย่างเช่น ในการตัดสินคดี มังรายศาสตร์กล่าวว่า คดีความที่ตัดสินแล้ว ถือว่าไม่ยุติธรรมต้องนำไปตัดสินใหม่นั้น สาเหตุประการหนึ่ง ก็ เพราะ ตัดสินโดยผู้หอบภูษะ คำพิพากษาเช่นนี้เชื่อถือไม่ได้ ต้องนำไปตัดสินใหม่²⁶⁰

แต่ผู้หอบภูษะล้านนามิใช่จะถูกกดขี่ไว้ทุกประการก็หามิได้ ทั้งนี้ เพราะหอบภูษะช่วยทำมาหากินด้วย กฎหมายล้านนาจึงพิจารณาให้ความยุติธรรมแก่หอบภูษะไว้อย่างพอควร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องกฎหมายครอบครัว ดังจะยกตัวอย่างให้เห็นชัดเจนบางประการดังนี้

ในการแต่งงาน แม้พ่อแม่จะเป็นผู้จัดการหาคู่ให้เอง แต่หากอยู่ด้วยกันไม่ได้ เพราะอัชญาตัยไม่ตรงกัน โดยที่มิได้เป็นความผิดของฝ่ายใด กฎหมายอนุญาตให้หย่าขาดกันได้ โดยให้ฝ่ายชายได้เงินค่าขันหมากคืน และฝ่ายหอบภูษะได้เงินที่ฝ่ายชายนำมาซื้อที่นอน หมอนมุ้ง และเงินที่นำมาให้รับค่าตามาราฝ่ายหอบภูษะไว้ แม้จะอยู่กันเพียง 3 วัน - 7 วัน ก็ให้ฝ่ายหอบภูษะไว้ เพราะถือเป็นการตอบแทนที่หอบภูษะ “แก่เจ้า” ลงไปแล้ว²⁶¹

ฝ่ายสามีจะหย่ากัน สมบัติที่ช่วยกันหามาได้ภายหลังแต่งงานให้แบ่งออกเป็น 3 ส่วน หอบภูษิงได้ 2 ส่วน และชายได้ส่วนเดียว ฝ่ายสามีถูกขยายให้เป็นกรรมสิทธิ์ของมารดาทั้งสิ้น แต่ฝ่ายสามีเป็นคนเลือดชอบทุบตีภารยาและไม่เคราะฟ่อตาแม่ย้าย ก็ไม่ให้ได้สิ่นสมรสไปเลย ให้ฝ่ายภารยาไล่ไปให้พ้นบ้านเรือนเสียด้วย²⁶²

ฝ่ายสามีภารยาช่วยกันทำมาหากิน ฝ่ายสามีตายลงไป ทรัพย์สินทั้งหมดตกเป็นของภารยา ทั้งสิ้น พ่อแม่พื้นบ้านฝ่ายชายจะมาเอาไปมิได้เลย แม้สามีจะทำพินัยกรรมยกสมบัตินางส่วนให้ญาติของตน ฝ่ายสามีมาอยู่ที่บ้านภารยา ญาตินั้นก็ไม่มีสิทธิ์ได้รับ ยกเว้นฝ่ายภารยาจะสมควรใจให้เอง เพราะเห็นแก่สามีที่ได้เขียนหนังสือไว้แล้ว แต่ฝ่ายภารยาเป็นฝ่ายตายก่อน สามีจะกลับไปอยู่กับพ่อแม่คน ให้แบ่งทรัพย์สินออกเป็น 3 ส่วน ให้ฝ่ายพ่อแม่ภารยาไว้ 2 ส่วน ฝ่ายสามีได้ไป 1 ส่วน พร้อมทั้งค่าวันหมากคืนไปได้”²⁶³

(จากกฎหมายทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นว่า หลังจากแต่งงานแล้ว ฝ่ายชายมักจะไปอยู่กับฝ่ายหอบภูษามากกว่าที่ฝ่ายหอบภูษะมาอยู่บ้านฝ่ายชาย และมีบางครั้งที่ทั้งสองช่วยกันปลูกบ้านใหม่ อยู่ต่างหากเป็นอิสระ)

ในการณ์ที่ฝ่ายสามีและภารยาตายลงทั้งคู่ ทรัพย์สมบัติตกเป็นของลูก แต่ถ้าไม่มีลูก ก็ตกเป็นของพ่อแม่ฝ่ายหอบภูษะ ฝ่ายพ่อแม่ฝ่ายหอบภูษะไม่อยู่แล้ว ก็จะตกเป็นของพ่อแม่ฝ่ายชายได้²⁶⁴

การณ์ที่พ่อแม่ฝ่ายชายและหญิงเป็นเพื่อนกัน ทั้งฝ่ายชายและหญิงมีฐานะดีเท่า ๆ กัน ถ้าจะหย่ากันให้ต้นทรัพย์ให้แต่ละฝ่ายไป และทรัพย์ที่หามาได้ด้วยกัน ให้แบ่งคนละครึ่ง มีลูกก็ให้แบ่งกันด้วย คือ ลูกหญิงให้ภรรยา และลูกชายให้สามี²⁶⁵

ในการณ์ที่ทั้งคู่มีเงินทุนมาตั้งตนเท่ากัน แต่ฝ่ายหญิงช่วยทำมาหากินด้วย ถ้าจะหย่าให้แบ่งทรัพย์เป็น 3 ส่วน ชายได้ 1 ส่วน หญิงได้ 2 ส่วน ถ้าหญิงไม่ช่วยทำมาหากิน กฎหมายก็ยังอนุญาตให้หญิงได้ส่วนแบ่งครึ่งหนึ่ง²⁶⁶

ในการณ์ที่ชายไปอยู่บ้านหญิง และชายเป็นฝ่ายออกทุนทำมาหากิน หญิงไม่ได้ออก เมื่อจะหย่า ให้ชายซักทุนเดิมออกก่อน ทรัพย์ที่หาด้วยกันมาให้แบ่งคนละครึ่ง ถ้าหญิงไม่ช่วยทำมาหากิน หญิงก็ยังได้ส่วนแบ่ง 1/3 ในกรณีเช่นนี้ ถ้าหญิงเป็นฝ่ายมีทุน และชายไม่ได้ช่วยทำมาหากิน เมื่อจะหย่า ชายจะไม่ได้อะไรเลย²⁶⁷

หญิงผู้ใดถูกสามีลừaหลังไป 3 ปี แต่ไม่ยอมหย่า ถ้าถึงกำหนดครบ 3 ปี ไม่ภาคแม้แต่ 1 วัน กฎหมายให้ถือว่าหย่ากันเสีย หญิงจะไปแต่งงานใหม่ได้²⁶⁸

ลูกเมียน้อยและลูกเมียหลวงที่แม่มีศักดิ์trace กูลเสมอ ก็ถือว่ามีสิทธิเท่ากัน ได้รับมารดาเท่ากันจากมีด้า²⁶⁹

3. มีสักษะและสังคมบางประการของล้านนาที่จะขอตั้งเป็นข้อสังเกตเพิ่มเติมไว้ ณ ที่นี่ คือ การทำมาหากินในระยะหลัง ๆ ของอาณาจักรล้านนาคงจะมีปัญหาทางผิดเดื่องอยู่ จึงปรากฏว่ามีผู้กระทำความผิดดังเช่นโงงหนี้ ปล้น สกุกไมยไม่น้อย กฎหมายล้านนาได้กำหนดโทษของผู้กระทำความผิดไว้หลายระดับขึ้น แต่โทษส่วนใหญ่จะเป็นโทษปรับ โทษจำคุกและโทษโนyi “ไม่ปรากฏถ้าเป็นโทษหนักก็ให้ประหารชีวิตกันเลยที่เดียว ชาวล้านนามีความรู้สึกห่วงกลัวภัยจากภัยนอกมากขึ้นในระยะหลัง ๆ ถึงกับต้องเอากาชาดมาซึ่งไว้รอบ ๆ บ้าน ซึ่งแต่ก่อนเพียงแต่ล้อมรั้วนะ ดังปรากฏข้อความในมังรายศาสตร์ ดังนี้

“มาตรา 1 ผู้เฒัดห่าว (เครื่องมือขึ้นสายตากไว้ ถ้ามีผู้สะคุดสายนั้น ของมีค่า เช่น หอก หรือธนู จะพุ่งมาถูกตัว) ไว้ที่รั้วบ้าน ใส่ขวางไส่หัวไว้รั้วบ้านก็ดี หากวัวควายสัตว์เลี้ยงท่านไปถูกเข้าดึงตาย ให้มันใช้ค่าสัตว์นั้น ผิดสัตว์บาดเจ็บให้มันรักษาให้หาย ผิดเจ็บมาก ให้มันชดใช้ค่าของสัตว์นั้น แล้วมอบสัตว์ให้แก่ผู้ใส่ขวาง ผิดอาญาถูกคนตายตอนกลางคืน ให้เลิกแล้วกันไป หากอาญาถูกคนตายตอนกลางวัน ให้เจ้าบ้านชดใช้ค่าคนตาย 330 เวิน เพราะเหตุว่า ในตอนกลางวัน ผู้คนทั้งหลายย่อมไปเก็บผักเก็บไม้กิน ไม่มีใครไปไหนไม่ โบราณเมืองว่า คนทั้งหลายต้องการป้องกันรั้วบ้าน ย่อมจะเอาหานามไปสะไว้รั้วบ้าน ไม่เคยเอากาหมาใส่ ไม่เคยขัดห่าวส้อมสักครั้ง ให้มันชดใช้เพราะเหตุนั้น”²⁷¹

เชิงอรรถ ตอนที่ 2 บทที่ 1

ตักษณะสังคมไทยในสมัยสุโขทัยและอาณาจักรในเขตล้านนา

1. ครีศักดิ์ วัฒโนดม อภิปรายในหัวข้อ “สภาพภูมิป่าเบตและประชากรของอาณาจักรสุโขทัย” รายงานผลการสัมมนาสังคโลกให้อ่ายไทยกับการวินิจฉัยปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมสมัยสุโขทัย วารสารโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร จัดพิมพ์ พระนคร พ.ศ. 2519 หน้า 95
2. เพ็งอ้าง หน้า 83
ไพบูลย์ สายสว่าง อภิปรายในหัวข้อ “เศรษฐกิจและสังคมสมัยสุโขทัย” รายงานผลการสัมมนาสังคโลกให้อ่ายไทย..... หน้า 132
3. ไพบูลย์ สายสว่าง เพ็งอ้าง หน้า 132-133
4. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ “อ่านทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่มที่ 2 ประจำเดือนตุลาคม 2518 - มกราคม 2519 หน้า 62
5. ดร.ประเสริฐ ณ นคร เรียนเรียงเป็นภาษาปัจจุบัน มัธยมาศิริ พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงโหตระกิตยานุพันธ์ (อาสา โหตระกิตย์) ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน พระนคร พ.ศ. 2514 หน้า 8
6. คำอ่านศึกษาเริกสุโขทัยหลักที่ 1 โดย นายช่ำ ทองคำวรรณ อ้างอิงอยู่ใน สิกขา พินิจภูมิ วรรณกรรมสุโขทัย โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง พระนคร พ.ศ. 2518 หน้า 41-43
7. เพ็งอ้าง หน้า 41
8. คำอ่านศึกษาเริกสุโขทัยหลักที่ 3 อ้างอิงใน สิกธิ พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 91
9. คำอ่านศึกษาเริกสุโขทัย หลักที่ 45 ค้านที่ 3 ในประชุมศึกษาเริกภาคที่ 3 คณะกรรมการจัดพิมพ์ เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี พระนคร พ.ศ. 2508 หน้า 166
10. เพ็งอ้าง
11. คำอ่านจารึกสุโขทัยหลักที่ 38 ในประชุมศึกษาเริกภาคที่ 3 หน้า 28
12. เพ็งอ้าง หน้า 32
13. คำอ่านหลักศึกษาเริกสุโขทัยหลักที่ 1 โดย นายช่ำ ทองคำวรรณ อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 47
14. เพ็งอ้าง หน้า 51
15. G. Coedes, The Indianized States of Southeast Asia (East-West Center Press, Honolulu, 1968), P. 197
16. คำอ่านศึกษาเริกสุโขทัยหลักที่ 1 โดยนายช่ำ ทองคำวรรณ อ้างอิงในสิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 39
17. คำอ่านจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 ในประชุมศึกษาเริกสุโขทัยภาคที่ 1 อ้างอิงในสิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 76-77

18. คำอ่านศิลารักษ์สุขทัย หลักที่ 1 โดย นายจำ ทองคำวรรณ อ้างอิงในสิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 30-41
19. เพียงอ้าง หน้า 3
20. ดร.ประเสริฐ ณ นคร ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยและเรื่องของเกลือ (นิ้ว) เคิ่น พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายบุญเรือง ณ นคร ณ เมรุวัดพระครົມมหาธาตุ พระนคร 2514 หน้า 35
21. คำอ่านจากรักสุขทัยหลักที่ 4 ในประชุมศิลารักษ์ภาคที่ 1 อ้างอิงในสิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 93
22. คำอ่านศิลารักษ์หลักที่ 38 ในประชุมศิลารักษ์ภาคที่ 3 หน้า 28-29
23. เพียงอ้าง
24. คำอ่านจากรักสุขทัยหลักที่ 3 ในประชุมศิลารักษ์ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 91
25. คำอ่านจากรักสุขทัยหลักที่ 1 โดย นายจำ ทองคำวรรณ อ้างอิงในสิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 43
26. เพียงอ้าง หน้า 41
27. ศิลารักษ์หลักที่ 38 ในประชุมศิลารักษ์ภาคที่ 3 หน้า 28-29
28. พระยาประชากิจกรจักร์ (แซ่บ บุนนาค) พงศาวดารโยนก พิมพ์โดยแพรวพิทยาพระนคร พ.ศ.2515 หน้า 249
29. คำอ่านจากรักสุขทัยหลักที่ 2 ในประชุมศิลารักษ์ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 80
30. คำอ่านจากรักสุขทัยหลักที่ 1 โดย นายจำ ทองคำวรรณ อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 53-55
31. คำอ่านจากรักสุขทัย หลักที่ 2 โดย ในประชุมจากรักษ์ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 75
32. สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 184
33. คำอ่านจากรักสุขทัย หลักที่ 1 โดย นายจำ ทองคำวรรณ อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 43
34. เพียงอ้าง หน้า 41
35. คำอ่านจากรักสุขทัย หลักที่ 45 ในประชุมศิลารักษ์ภาคที่ 3 หน้า 66
36. คำอ่านจากรักสุขทัย หลักที่ 15 ในประชุมศิลารักษ์ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 122
37. ดร.ประเสริฐ ณ นคร มั่งรายศาสตร์ หน้า 2
38. เพียงอ้าง
39. เพียงอ้าง หน้า 92

40. เพิ่งอ้าง หน้า 2
41. คำอ่านຈາກສູໂນທີ່ หลักທີ່ 1 ໂດຍ ນາຍຈໍາ ກອງຄໍາວຽນ ຢ້າງອີງໃນ ສຶກຫາ ພິມຈຸງວຸດລ ເຊື່ອງ
ກ່ອັກແລ້ວ หน้า 43
42. เพิ่งอ้าง หน้า 53
43. ດຣ.ປະເສົຮູ ແນ ນກ ມ້າຮາຍຄາສຕົກ ບັນດາ 2
44. เพิ่งอ้าง หน้า 5
45. คำอ่านຈາກສູໂນທີ່ หลักທີ່ 1 ໂດຍ ນາຍຈໍາ ກອງຄໍາວຽນ ຢ້າງອີງໃນ ສຶກຫາ ພິມຈຸງວຸດລ ເຊື່ອງ
ກ່ອັກແລ້ວ หน้า 43
46. คำอ่านຈາກສູໂນທີ່ 3 ໃນປະຫຼຸມຄືຄາຈາກີກ ກາຄທີ່ 1 ຢ້າງອີງໃນ ສຶກຫາ ພິມຈຸງວຸດລ
ເຊື່ອງກ່ອັກແລ້ວ หน้า 91
47. คำอ่านຈາກສູໂນທີ່ 13 ໃນປະຫຼຸມຄືຄາຈາກີກ ກາຄທີ່ 1 ຢ້າງອີງໃນ ສຶກຫາ ພິມຈຸງວຸດລ
ເຊື່ອງກ່ອັກແລ້ວ หน้า 115
48. ຖ.ກ.ທ.ແສງ ມນວິຫຼາງ ແປລ ຂັນກາຄມາຄີ/ກຽບໝໍ-ກຽມຕິລປາກຮັດພິມພໍ ພະນກາ ພ.ສ. 2501
หน้า 102 - 103
49. คำอ่านຈາກສູໂນທີ່ 1 ໂດຍ ນາຍຈໍາ ກອງຄໍາວຽນ ຢ້າງອີງໃນ ສຶກຫາ ພິມຈຸງວຸດລ ເຊື່ອງກ່
ອັກແລ້ວ หน้า 41
50. คำอ่านຈາກສູໂນທີ່ 2 ໃນປະຫຼຸມຄືຄາຈາກີກ ກາຄທີ່ 1 ຢ້າງອີງໃນ ສຶກຫາ ພິມຈຸງວຸດລ
ເຊື່ອງກ່ອັກແລ້ວ หน้า 81
51. ດຣ.ສົບແສງ ພຣະມະນຸງ ອົກປ່າຍໃນຫ້ວໜ້ວ “ປະວິດຄາສຕົກສົມຍຸໂນທີ່” ໃນ ລາຍການຜົກການ
ເຄີມນາສົ່ງໂຄກໃຫ້ອ່າວົາໄກຍ.. หน้า 53 - 56 ແລະ 166
52. คำอ่านຈາກສູໂນທີ່ 1 ໂດຍ ນາຍຈໍາ ກອງຄໍາວຽນ ຢ້າງອີງໃນ ສຶກຫາ ພິມຈຸງວຸດລ ເຊື່ອງກ່
ອັກແລ້ວ หน้า 41
53. ຜູ້ຂ່າຍຄາສຕາຈາກີ ດຣ.ຂໍ້ອນນັ້ນ ສຸມຖາວົນ ຄວາມຄືດກາງການພົ່ອງ ການປົກກອງ ໄກຍໃນຮາຍ
ເອກສາກທາງການຕີກ່າງກາງຮູ້ປະຄາສනຄາສຕົກ ສຳຄັນທີ່ 4 ພິມພໍໄດ້ແນກຕໍ່າງໆແລະຕໍ່ານາງຮາຍ
ຄະຫະຮູ້ຄາສຕົກ ຈຸ່າທັງກຽມທ່າງຍ້າສີ ພະນກາ 2520 หน้า 69
54. คำอ่านຈາກສູໂນທີ່ 1 ໂດຍ ນາຍຈໍາ ກອງຄໍາວຽນ ຢ້າງອີງໃນ ສຶກຫາ ພິມຈຸງວຸດລ ເຊື່ອງກ່
ອັກແລ້ວ หน้า 41
55. เพັ້ງອ້າງ หน้า 43
56. ເພັ້ງອ້າງ หน้า 49
57. ເພັ້ງອ້າງ หน้า 45
58. คำอ่านຈາກີ หลักທີ່ 5 ຈາກປະຫຼຸມຄືຄາຈາກີ ກາຄທີ່ 1 ຢ້າງອີງໃນ ຂໍ້ອນນັ້ນ ສຸມຖາວົນ ເຊື່ອງ
ກ່ອັກແລ້ວ หน้า 80
59. ໄກຮຸນທະວ່າງ ຢ້າງອີງໃນ ຂໍ້ອນນັ້ນ ສຸມຖາວົນ ເຊື່ອງກ່ອັກແລ້ວ หน้า 67

60. เพิ่งอ้าง หน้า 68
61. เพิ่งอ้าง หน้า 71
62. เพิ่งอ้าง หน้า 69
63. เพิ่งอ้าง หน้า 70
64. เพิ่งอ้าง หน้า
65. เพิ่งอ้าง
66. คำอ่านจาเรกสุโนทัยหลักที่ 1 โดยนายน้ำ ทองคำวรรณ อ้างอิงในสิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่ อ้างแล้ว หน้า 47 - 49
67. เพิ่งอ้าง หน้า 51 - 53
68. คำอ่านจาเรกสุโนทัยหลักที่ 4 จาเรกวด (ป่ามะม่วง) จากประชุมศิลาราจการสุโนทัยภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 98
69. ไตรภูมิพระร่วง อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 185
70. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ “สังเขปการปกครองประเทศไทย สยามແຕ็บราณ” รวมพิมพ์อยู่ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พระนคร พ.ศ. 2518 หน้า 11
71. คำแปลจาเรกสุโนทัยหลักที่ 4 ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาป่าวเรศวาริยลงกรณ์ อ้างอิงใน นายตรี อมาตยกุล “ไพรพื้นที่ไทย ใน จาเรกพ่อขุนรามคำแหง “ແຄດພານປະວັດສາສົກ” ເອກສາຣິໂບຮາຍຄີ ປີທີ 5 ເລີ່ມ 3 ເດືອນກັນຍາຍີນ พ.ศ. 2514 หน้า 53
72. นายตรี อมาตยกุล “ไพรพื้นที่ไทยໃນ จาเรกพ่อขุนรามคำแหง” หน้า 55
73. คำอ่านจาเรกสุโนทัยหลักที่ 1 โดย นายน้ำ ทองคำวรรณ อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่ อ้างแล้ว หน้า 39
74. เพิ่งอ้าง หน้า 41
75. คำอ่านจาเรกสุโนทัยหลักที่ 5 ในประชุมศิลาราจการ ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 101
76. คำอ่านจาเรกสุโนทัย หลักที่ 1 ของ นายน้ำ ทองคำวรรณ อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่ อ้างแล้ว หน้า 41
77. ชจร สุขพานิช ไพรพื้นที่ไทย
78. นายตรี อมาตยกุล “ไพรพื้นที่ไทย ใน จาเรกพ่อขุนรามคำแหง” หน้า 55
79. เพิ่งอ้าง หน้า 56
80. คำอ่านจาเรกสุโนทัย หลักที่ 2 (จาเรกวดศรีชุม) ใน ประชุมศิลาราจการ ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิทธา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 81
81. คำอ่านจาเรกสุโนทัย หลักที่ 38 ใน ประชุมศิลาราจการ ภาคที่ 3 หน้า 29 - 30
82. ดร.ประเสริฐ ณ นคร ພັງວາຍສາສົກ หน้า 7

83. เพ็งอ้าง หน้า 66

84. คำอ่านเจริญสุโขทัย หลักที่ 15 ใน ประชุมศิลาราชีก ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 122

85. เพ็งอ้าง หน้า 123

86. คำอ่านเจริญสุโขทัย หลักที่ 14 ใน ประชุมศิลาราชีก ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 118

87. เพ็งอ้าง

88. คำอ่านเจริญสุโขทัย หลักที่ 5 ใน ประชุมศิลาราชีก ภาคที่ 1 อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 101

89. คำอ่านเจริญสุโขทัย หลักที่ 38 ใน ประชุมศิลาราชีก ภาคที่ 3 หน้า 28

90. พระราเวทพิสิฐ วรรณคดีไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า 27 อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 242

91. สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 246

92. D.G.E. Hall, A History of South-East Asia (New York, 1968) P. 166

93. ดร.ปراسวร ณ นคร มัธยาราชศาสตร์ หน้า 4

94. คำอ่านเจริญสุโขทัย หลักที่ 38 ใน ประชุมศิลาราชีก ภาคที่ 3 หน้า 32

95. สุกามิตระร่วง อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 248

96. เพ็งอ้าง หน้า 249

97. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทรณ์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 81

98. คำอ่านเจริญสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 39

99. สุกามิตระร่วง อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 248

100. เพ็งอ้าง

101. ไกรภูมิพะร่วง อ้างอิงใน ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทรณ์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 71

102. เพ็งอ้าง

103. Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period (Data Paper : Number 74 Southeast Asia Program Department of Asian Studies, Cornell University, Ithaca, New York, 1969), P. 85

104. คำอ่านเจริญสุโขทัย หลักที่ 38 ใน ประชุมศิลาราชีก ภาคที่ 3 หน้า 34 - 35

105. เพ็งอ้าง

106. คำอ่านเจริญสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงใน สิกขา พินิจภูมิ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 41

107. “สุกามิตระร่วง” ใน เรื่องพะร่วง เที่ยวเมืองพะร่วง คำอ่านและคำแปลเจลกสุโขทัย สุกามิตระร่วง ไกรภูมิพะร่วง ฉบับทดลองแห่งภาควิชลปบรรณาการ กรุงเทพฯ 2504 หน้า 441

108. ดร.ปراسวร ณ นคร มัธยาราชศาสตร์ หน้า 8

109. ซีเกษารุ ทนาเบ้ “การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เกษตรกรรมไทย” วารสาร
ธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่มที่ 2 เดือนพฤษภาคม 2518 - มกราคม 2519 หน้า 71
110. เพ็งอ้วง แผนที่ที่ 1 หน้า 91
111. สำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ จากต้นฉบับใบston อักษรไทยawan คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสาร
ทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี จัดพิมพ์จ้าหน่าย พระนศร 2514 หน้า 17
112. คร.ประเสริฐ ณ นคร มัธราภิเศกศาสตร์ หน้า 8-9
113. เพ็งอ้วง หน้า 5
114. เพ็งอ้วง หน้า 2
115. เพ็งอ้วง หน้า 66
116. สำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 9
117. เพ็งอ้วง หน้า 11
118. คร.ประเสริฐ ณ นคร มัธราภิเศกศาสตร์ หน้า 8-9
119. เพ็งอ้วง หน้า 3-4
120. สำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 11
121. เพ็งอ้วง หน้า 12
122. เพ็งอ้วง หน้า 10
123. คร.ประเสริฐ ณ นคร มัธราภิเศกศาสตร์ หน้า 5
124. สำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 41
125. คร.ประเสริฐ ณ นคร มัธราภิเศกศาสตร์ หน้า 38
126. สำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 34
127. เพ็งอ้วง หน้า 35
128. เพ็งอ้วง หน้า 34
129. เพ็งอ้วง หน้า 48
130. เพ็งอ้วง หน้า 20
131. เพ็งอ้วง หน้า 23
132. เพ็งอ้วง หน้า 12
133. เพ็งอ้วง หน้า 37
134. เพ็งอ้วง หน้า 42-43
135. เพ็งอ้วง หน้า 45-46
136. เพ็งอ้วง หน้า 49
137. เพ็งอ้วง หน้า 63
138. สลลนา ศิริเจริญ ภูมิอ อดีตขุนพาย สำนักพิมพ์อักษรวิทยา กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518 หน้า 301
139. คร.ประเสริฐ ณ นคร มัธราภิเศกศาสตร์ หน้า

140. เพ็งอ้าง หน้า 9
141. เพ็งอ้าง หน้า 12
142. เพ็งอ้าง หน้า 8 - 9
143. เพ็งอ้าง หน้า 52
144. เพ็งอ้าง หน้า 6
145. เพ็งอ้าง หน้า 25
146. เพ็งอ้าง หน้า 2-3
147. เพ็งอ้าง หน้า 3
148. เพ็งอ้าง หน้า 5
149. เพ็งอ้าง หน้า 40
150. เพ็งอ้าง หน้า 108 - 109
151. เพ็งอ้าง หน้า 6
152. เพ็งอ้าง หน้า 40
153. เพ็งอ้าง หน้า 5
154. เพ็งอ้าง หน้า 24
155. เพ็งอ้าง หน้า 92
156. เพ็งอ้าง หน้า 91 - 92
157. เพ็งอ้าง หน้า 93
158. เพ็งอ้าง หน้า
159. เพ็งอ้าง หน้า 42
160. เพ็งอ้าง หน้า 32
161. เพ็งอ้าง หน้า 4
162. เพ็งอ้าง หน้า 88
163. เพ็งอ้าง หน้า 64
164. เพ็งอ้าง หน้า 110
165. เพ็งอ้าง หน้า 88
166. เพ็งอ้าง หน้า 61
167. เพ็งอ้าง หน้า 92
168. เพ็งอ้าง หน้า 4
169. เพ็งอ้าง หน้า 93
170. เพ็งอ้าง หน้า 107 - 108
171. เพ็งอ้าง หน้า 7 - 8
172. เพ็งอ้าง หน้า 23

173. เพิงอ้าง หน้า 22-23
174. คุณรายละเอียดเกี่ยวกับการชลประทานเหมืองฝายได้จาก ซีเกชาร์ ท่านนาย รืองก่ออ้างแม่น้ำ หน้า 70 - 90
175. ดร.ประเสริฐ ณ นคร นักรายศาสตร์ หน้า 5
176. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 17
177. ดร.ประเสริฐ ณ นคร นักรายศาสตร์ หน้า 104
178. เพิงอ้าง หน้า 21
179. เพิงอ้าง หน้า 2
180. เพิงอ้าง หน้า 21
181. เพิงอ้าง หน้า 4
182. เพิงอ้าง หน้า 87, 98
183. เพิงอ้าง หน้า 114 - 116
184. เพิงอ้าง หน้า 6
185. เพิงอ้าง หน้า 103 - 104
186. เพิงอ้าง หน้า 6
187. เพิงอ้าง หน้า 102
188. เพิงอ้าง หน้า 87
189. เพิงอ้าง หน้า 102 - 103
190. เพิงอ้าง หน้า 104
191. เพิงอ้าง หน้า 105
192. เพิงอ้าง หน้า 107
193. เพิงอ้าง หน้า 83 - 84
194. เพิงอ้าง หน้า 84
195. เพิงอ้าง หน้า 97
196. เพิงอ้าง หน้า 105
197. เพิงอ้าง หน้า 105 - 106
198. เพิงอ้าง หน้า 110
199. เพิงอ้าง หน้า 80 - 81
200. เพิงอ้าง หน้า 81
201. เพิงอ้าง หน้า 121
202. เพิงอ้าง หน้า 122
203. เพิงอ้าง หน้า 87
204. เพิงอ้าง หน้า 97 - 98

205. เพ็งอ้าง หน้า 124
 206. เพ็งอ้าง หน้า 56
 207. เพ็งอ้าง หน้า 119
 208. คำานานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 20
 209. ดร.ประเสริฐ ณ นคร มัธยศาสตร์ หน้า 23, 65
 210. เพ็งอ้าง หน้า 22
 211. เพ็งอ้าง หน้า 12
 212. เพ็งอ้าง หน้า 75
 213. คำานานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 22-23
 214. เพ็งอ้าง หน้า 24
 215. ดร.ประเสริฐ ณ นคร มัธยศาสตร์ หน้า 6
 216. เพ็งอ้าง หน้า 7
 217. เพ็งอ้าง หน้า 6-7
 218. เพ็งอ้าง หน้า 29
 218. เพ็งอ้าง หน้า 30-32
 219. เพ็งอ้าง หน้า 30-32
 220. เพ็งอ้าง หน้า 52
 221. เพ็งอ้าง หน้า 7-8
 222. เพ็งอ้าง หน้า 125
 223. เพ็งอ้าง หน้า 24
 224. เพ็งอ้าง หน้า 9
 225. เพ็งอ้าง หน้า 11
 226. เพ็งอ้าง หน้า 66
 227. คำานานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 65
 228. เพ็งอ้าง หน้า 69
 229. ดร.ประเสริฐ ณ นคร มัธยศาสตร์ หน้า 22-23
 230. เพ็งอ้าง หน้า 66-67
 231. เพ็งอ้าง
 232. เพ็งอ้าง หน้า 6-7
 233. เพ็งอ้าง หน้า 10
 234. เพ็งอ้าง หน้า 65-66
 235. เพ็งอ้าง หน้า 58
 236. เพ็งอ้าง หน้า 64
 237. เพ็งอ้าง หน้า 23-75

- 238. เพิงอ้าง หน้า 73
- 239. เพิงอ้าง หน้า 74
- 240. เพิงอ้าง หน้า 42
- 241. เพิงอ้าง หน้า 91
- 242. เพิงอ้าง หน้า 44-45
- 243. เพิงอ้าง หน้า 91-92
- 244. เพิงอ้าง หน้า 89
- 245. เพิงอ้าง หน้า 38
- 246. เพิงอ้าง หน้า 7
- 247. เพิงอ้าง หน้า 92
- 248. เพิงอ้าง หน้า 10
- 249. เพิงอ้าง หน้า 06
- 250. เพิงอ้าง หน้า 13
- 251. เพิงอ้าง หน้า 33
- 252. เพิงอ้าง หน้า 61
- 253. เพิงอ้าง หน้า 25
- 254. เพิงอ้าง หน้า 24
- 255. เพิงอ้าง หน้า 47-48
- 256. เพิงอ้าง หน้า 69
- 257. เพิงอ้าง หน้า 10
- 258. เพิงอ้าง หน้า 9
- 259. เพิงอ้าง หน้า 18, 21, 28
- 260. เพิงอ้าง หน้า 11
- 261. เพิงอ้าง หน้า 14-15
- 262. เพิงอ้าง หน้า 15.
- 263. เพิงอ้าง หน้า 16-17.
- 264. เพิงอ้าง หน้า 17.
- 265. เพิงอ้าง
- 266. เพิงอ้าง หน้า 19.
- 267. เพิงอ้าง หน้า 19-20.
- 268. เพิงอ้าง หน้า 21.
- 269. เพิงอ้าง หน้า 26.
- 270. เพิงอ้าง หน้า 35-36.
- 271. เพิงอ้าง หน้า 63.